شاهه جي رسالي جو مطالعو

مصنف

مولانا دين محمد وفائي

Gul Hayat Institute

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

کيو مطالع مون، هو جو ورق وصال جو،
تنهن ۾ تون ئي تون، ٻي لات نہ لحظي جيتري.
"شاهہ"

شاهہ جي رسالي

جو مطالعو

مصنف:

مولانا دين محمد وفائي رحہ

Gul Hayat Institute

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

ڪراچي- 2012ع

پبلشر جو نوٽ

شاهہ عبداللطيف ڀٽائي سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن، سنڌ جي روايتن ۽ ثقافت، تاريخ ۽ جاگرافي، سنڌ جي لوڪ ادب ۽ ٻولي جي امرتا لاءِ جيڪي اڻ مٽ نقش چٽيا آهن، هن ڪتاب ۾ مولانا دين محمد وفائي انهن کي نروار ڪيو آهي. مولانا وفائي هن ڪتاب کان اڳ ۾ ”لطف اللطيف“ لکيو هو ۽ ان ۾ شاهہ جي شاعريءَ جي اسرارن جي جيڪا سڃاڻ ڪئي آهي، تنهن سان شاهہ فهميءَ بابت ڪيترين ڳالهين سامهون آيون. هن ڪتاب ۾ مولانا وفائي شاهہ صاحب جي وقت ۾ سنڌ جون حالتون، سنڌ وارن جي رهڻي ڪهڻي ۽ گذراني جي حالت، ان وقت جي سنڌ ۾ اميري غريبي وغيره جو تذڪرو ڪيو آهي. شاهہ جي دور جي حالتن تي سڀ کان ڀرپور تحقيقي ڪم ايڇ ٽي سورلي جو منظر تي آيو هو جيڪو هن پنهنجي پي ايڇ ڊي ٿيسز Shah Abdul Latif of Bhitt ۾ بيحد تحقيقي انداز سان بيان ڪيو هو. ڏيهي محققن ۾ مولانا دين محمد وفائي کي اهو اعزاز حاصل ٿيو تہ هُن شاهہ جي دور جي حالتن تي قلم کنيو ۽ بقول پير حسام الدين راشدي جي تہ ”مولانا وفائي جيتريقدر ۽ جيڪي ڪجهہ لکي ڇڏي ويو آهي، اهو نہ فقط پنهنجو مٽ پاڻ ۽ سنڌي ادب لاءِ هڪ غنيمت آهي، پر ان کان وڌ هيءَ تہ انهيءَ ڪتاب لکڻ سان موجوده ۽ آئنده لکندڙن جي لاءِ مولانا وفائي هڪ نئون رستو کولي ويو آهي ۽ هڪ نرالي شاهراهہ ڏيکاري ويو آهي.“

ثقافت کاتي، حڪومت سنڌ طرفان هن دور ۾ مختلف ڪتابن سان گڏ خاص ڪري سنڌ شناسيءَ تي ڪيترائي شاهڪار ڪتاب ڇپيا ويا آهن. ۽ کاتي شاهہ لطيف جي ڪتابن جي ڇپائيءَ کي هميشہ ترجيح تي رکيو آهي. هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ ثقافت کاتي جي وزير محترمہ سسئي پليجو جي هدايتن تي پوين ساڍن ڇئن سالن ۾ 190 کان وڌيڪ ڪتابن جي اشاعت

ڪئي وئي ۽ ان ۾ لطيفيات جي ڪيترنِ ئي نون ۽ اهم ڪتابن ڪي ڇپائي ۽ ڇپايو ويو آهي. شاهه جي هن 269 هين عرس جي موقعي تي لطيفيات جي موضوع تي هڪ درجن کان وڌيڪ نَون ۽ بيهر ڪتابن کي ڇپايو پيو وڃي، جيڪا لطيف جي سيني چاهيندڙن جي لاءِ خوشيءَ جي ڳالهه آهي. ڪتابن جي ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، ڊائريڪٽر جنرل ڪلچر لڳاتار هر مرحلي تي ڪوششون وٺندو رهيو آهي سي ساراهڻ جوڳيون آهن.

اسان کي اميد آهي تہ هن ڪتاب ”شاهہ جي رسالي جو مطالعو“ جي بيهر ڇپائي، سنڌ جي ماڻهن خاص طور تي نوجوانن جي لاءِ شاهہ فهميءَ جو وڏو سرچشمو ثابت ٿيندو ۽ شاهہ لطيف جي سيني عاشقن جون اجون اجهائيندو.

23 ڊسمبر 2012

عبدالعزيز عقيلي
سيڪريٽري
ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

Gul Hayat Institute

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

پهاڪر

ٻيو ڇاپو

جڏهن بہ حقيقي مالڪ واحد ذوالجلال جي حمد ۽ ثنا لاءِ ڪمزور انسان جي دل خواهش ڪندي آهي، تڏهن ڪيس سواءِ حيرت ۽ حسرت جي ڪجهہ بہ نصيب نہ ٿيندو آهي. اها ذات پاڪ لامحدود، انسان جي گوشت ۽ پوست واري فهم ۽ فراست کان ايترو ۽ ايڏو بلند ۽ بالا آهي، جتي انساني عقل جي پرواز ڪيترو ۽ ڪيڏو بہ بلندي تي پهچي تہ بہ ڪيس ظاهر تجلي جي ديدار کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ سمجهہ ۽ سوچ، هوش ۽ عقل ۾ نہ اچي سگهندو ۽ اها آهي انسان جي سمجهہ، فلسفي ۽ پروڙ جي انتهائي ڪماليت.

حقيقت ۾ مالڪ ذوالجلال جي حمد ۽ ثنا جي اصلي حقيقت تائين پهچڻ کان عاجزي ڏيکارڻ ئي، هڪ انسان جو ڪمال، حمد ۽ ثنا آهي. الله تعاليٰ پنهنجن عاجز ٻانهن کي سندن سمجهہ ۽ پروڙ پٽاندڙ صرف هيتري ئي تعليم ڏيڻ فرمائي آهي تہ ”الحمد الله رب العالمين“ سيڪا ساراهہ حقيقي معبود کي جڳائي ٿي، جو جهانن جو پالڻهار آهي.

آئون اڄ انهيءَ پالڻهار جي حمد و ثنا سان قلم جي زبان کي تازو ڪري رهيو آهيان، جنهن جي فضل ۽ ٻاجهہ ۽ بي انتها ڪرم سان جناب والد سائينءَ جو ڪتاب ”شاهہ جي رسالي جو مطالعو“ پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيو آهيان.

اسان جي سائي ستابي ۽ سڀاجهڙي سنڌ ديس ۾ جيڪو ٻولي کي ٻوساٽڻ جو سيلاب شروع ٿيو آهي، تنهن مان اهو انديشو امڪان ۽ گمان ڪڍيو وڃي ٿو تہ سنڌي ٻولي، سنڌي تهذيب، سنڌي مروت ۽ محبت، سنڌي رهڻي ڪهڻي ۽ سنڌي ٻل ماڻهپائي گويا سنڌ جي صوفيانہ ديس جي هر هڪ شيءِ اڳتي هلي فنا ٿي ويندي، ڪن نعرو بلند ڪيو آهي تہ سنڌي ٻولي کي

بچايو! ڪي چون ٿا تہ سنڌي ٻولي جي حفاظت ڪريو! ڪي چون ٿا تہ سنڌي سپيتا جا رکوال ٿيو! ۽ سنڌي سکو سنڌي لکو سنڌي ڳالهايو ۽ سنڌي پڙهو وغيره وغيره.

اهي صرف ڪن جذباتي ماڻهن پنهنجي سستي شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ نعرا بلند ڪيا ۽ ڪندا رهن ٿا، مگر اڄ ڏينهن تائين انهن ڪو بہ عملي ڪم نہ ڪيو آهي: جو تہ سنڌي اديب ۽ عالم ۽ علمي محافظ زبان جي جنهن رنگ ۽ ڍنگ، رفتار ۽ گفتار سان خدمت ڪندا رهن ٿا، تنهن کان هر هڪ ماڻهو بخوبي واقف آهي.

سنڌ ۾ هن وقت ڪا بہ اهڙي ادبي يا علمي جماعت يا ادارو ڪو نہ آهي، جيڪو بنا ڪنهن نام نمود يا شهرت جي مخلصانہ نموني ۾ زبان جي صحيح معنيٰ ۾ خدمت ڪري.

باشعور بيدار ۽ باوقار قومن جو صحيح سرمايو ان جا اعليٰ اديب، عالم، فاضل، محقق، اهلِ قلم، مفڪر، دانشور، انقلابي شاعر ۽ بيباڪ صحافي هوندا آهن. انهن جي قدر ۽ قيمت جو ڪو بہ ڪاٿو ڪٿي ڪو نہ سگهبو آهي. اهي بي بها موتي هر دؤر ۾ پنهنجا جرڪيدار جوهر ڏيکاريندا رهندا آهن.

اسان جي سڪي ستابي ۽ سرسبز سنڌ اهڙن جواهرن سان هميشہ جرڪندي رهندي آهي.

هونئن بہ سنڌ صوفين، صالحن، ولين، اصحابن، اوليائن، پيرن، فقيرن، درويشن ۽ دردمندن، فقيهن ۽ فقرائن، قطبن ۽ قلندرن، ساداتن، عالمن ۽ علمائن، مخدومن ۽ محدثن، اهل فڪر، اهل علم، فاضلن ۽ فياضن، سخن سنج ۽ سخت فهم، سياڻن، سمجهدارن ۽ سگهڙن، مهمان نوازن ۽ مروت ڪندڙن سنون سڌن سٻاجهڙن جو ديس آهي.

زماني جي ناقدري ڪري، هر خوشامد پسند ۽ طاقت جي پوڄا ڪندڙ بي شعور قوم وٽ صحيح عالم، اديبن ۽ ماحول ۽ معاشري جي نقاشن، شاعرن ۽ بيباڪ صحافين جو قدر ۽ قيمت ڪا نہ هوندي آهي، پر انهن عظيم شخصيتن جو نالو تاريخ جا مؤرخ ئي قلمبند ڪندا رهندا آهن.

اسان جي سنڌ ۾ انهن دانشورن ۽ دانائن ڏانهن ڪڏهن بہ ڪنهن قسم جو ڌيان نہ ڌريو ويو هيو ۽ نہ آهي، ان جو باوجود بہ اهي علم ادب، تاريخ ۽

Gul Hayat Institute

تحقيق جا رهنما ۽ رهبر پنهنجي لياقت ۽ طاقت آهر ڪم ڪندا رهيا.

زندهہ قومون تڏهن زندهہ رهي سگهن ٿيون جڏهن هنن جي زبان زندهہ آهي. چو تہ زندگي ادب آهي ۽ ادب زندگي، قومون زبان سان زندهہ آهن. ادب ۽ زبان قوم جو آئينو آهي، جنهن مان قومن جو جمال ۽ حسن، خدوخال، ادب ۽ علم، لياقت ۽ قابليت، نزاڪت، نفاست ۽ لطافت، ارادي جي مضبوطي ۽ مستقل مزاجي، حق جي حمايت ۽ باطل جي مخالفت، حق گوئي ۽ حق رسي، راستبازي، تحمل ۽ بردباري، همت ۽ حوصلي، محنت ۽ مزدوري، محبت ۽ مروت، شان، شجاعت ۽ مردانگي، خوش اخلاقي ۽ خوش ڪلامي، نياز نوڙت ۽ نهٺائي، ايثار ۽ قرباني، بي ڊپائي ۽ بي ريائي، فراخ دلي، فياضي ۽ رحم دلي، علم ۽ هنر، عقل ۽ حڪمت، فهم ۽ فراست، سچائي ۽ پاڪائي، مظلوم جي مدد ۽ ظالم جو مقابلو ايمانداري ۽ ديانتداري، عدل ۽ انصاف، امن ۽ آزادي، رعايت ۽ رواداري، ڪفايت ۽ قناعت، غريب پروري ۽ غريب نوازي، شرافت ۽ شائستگي۽، شيرين گفتار ۽ نيڪ رفتار وغيره ڏسڻ ۽ پسڻ ۾ ايندي رهندي

تاريخ شاهد آهي تہ ڪنهن بہ قوم کي ختم ڪرڻ جو بهترين طريقو اهو آهي تہ ان قوم جي ٻولي کي ختم ڪجي، ڇاڪاڻ تہ اها ٻولي ئي آهي، جنهن سان قومن جا اعليٰ جرڪيدار جوهر ظاهر ٿي پوندا آهن.

تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملندا تہ ڪنهن بہ فاتح قوم پوري طرح سان مفتوح قوم تي قابض ٿيڻ لاءِ پهرين ان قوم جي ٻوليءَ کي ختم ڪري ڇڏيو.

اسان جي عوام جي جهالت، اهلِ ذوق جي قلت، قدردانن جي ڪمي ۽ سرمائيدارن جي بي توجهي ڪري بہ زبان ۽ ادب کي ڪاپاري ڌڪ لڳو آهي. ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن جي اها حالت آهي تہ اخبارن ۾ جتيون ويڙهيندا يا ماني ڍڪي سفر جا سانباها ڪندا آهيون. افسوس! صد افسوس! جنهن قوم جي ذهنيت ان حد تائين پهتل هجي تہ ان قوم جو علاج ڇا ٿي سگهي ٿو!

انهن مٿين حالتن ڪري اسان ۾ بلڪل گهٽ مصنف يا لکندڙ پيدا ٿين ٿا، پر جيڪڏهن ڪو مصنف يا اديب آهي تہ بہ ان کي هي جرئت ڪا نہ ٿي ٿئي، جو هر ڪو ڪتاب ڇپائي سگهي، ڇو تہ ڇپجڻ کان پوءِ ڪاپي جي اميد ٿي ڪا نہ هوندس پوءِ ڇو ويهي رپيا سيڙائي؟ هوڏانهن ٻين زبانن ۾ سون

جي تعداد ۾ ڪتاب هزارين جلدن ۾ پڌرا ٿيندا رهن ٿا ۽ اک ڇنڀ ڪڇي وڃن ٿا. جنهن ڪري لکندڙن کي وري ڇپائڻ جو حوصلو ٿيندو رهي ٿو ۽ ديکا ديکيءَ ۾ ٻيا نوان لکندڙ بہ پيدا ٿيندا رهن ٿا.

ڪتابن ڇپائڻ جي ڪم ۾ مون کي پنهنجو تلخ تجربو ۽ ذاتي، آزمودو آهي، پر تڏهن بہ حالتون اجا مايوسي جهڙيون نہ آهن. معياري سنڌي ڪتابن لاءِ قدردان پيدا ٿي سگهن ٿا. جناب والد سائين جو ڪتاب ”لطف اللطيف“ ڪافي ڏوڪڙن ۽ ڪشالن ڪڍڻ کان پوءِ جڏهن ڇپجي تيار ٿي ماڻهن جي هٿن تائين پهتو تڏهن هن نادر ۽ تاريخي ڪتاب پنهنجي لاءِ ڪافي قدردان پيدا ڪيا ۽ ڪجھ حصو بي-اي-آنرس جي شاگردن ۽ ٽريننگ ڪاليج جي سنڌي ماسترن جي ڪورس ۾ هجڻ سبب نيڪال ٿي ويو رهيل سهيل نسخا سنڌي ادب جا ڄاڻو هٿئون هٿ کڻندا رهيا.

لطف اللطيف جي شايع ٿيڻ کان پوءِ جڏهن ”شاهہ جي رسالي جو مطالعو“ جي شايع ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو تڏهن سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن مان خطن پوئٽان خط اچڻ شروع ٿيا تہ اهڙي تاريخي تحفي کي جلد ڇپارائي. سنڌ جي عوام جو شوق دامنگير هو.

نيٺ سنڌ مان ڪيترن سڄڻن ۽ قدردانن ۽ علم دوستن جي همت ۽ حوصلي افزائي تي ۽ ڪتاب جي ڇپائي جو ڪم شروع ڪري ڏنو ويو ۽ ”شاهہ جي رسالي جو مطالعو“ کي ڇپرائي سنڌ جي علم نواز ۽ ادب پرورن جي هٿن تائين پهچايو ويو. هي علمي، ادبي ۽ تحقيقي ڪتاب هٿئون هٿ نيڪال ٿي ويو. گويا دڪانن ۽ مارڪيٽ ۾ ملڻ ناممڪن ٿي پيو. جنهن ڪري سنڌي ادب جي سڄڻن انهيءَ ڪتاب کي دوباره شايع ڪرڻ لاءِ خط لکڻ شروع ڪيا. جنهن ڪري هي ٽيون دفعو بہ هزار ڪاپيون ڇپرائي اوهان جي هٿن تائين پهچايون ويون.

”لطف اللطيف“ وانگر هي ڪتاب بہ سنڌي ادب ۾ هڪ بي بها اضافو ثابت ٿيو آهي. ڪتاب جي پڙهڻ سان ئي قدردان قدر ۽ قيمت ڪٿي سگهندا.

مون کي اميد نہ بلڪ يقين آهي تہ سنڌي علم ۽ ادب جا پارکو ۽ ڄاڻو ڪتاب جي هن ڇاپي جو بہ اڳيئين ڇاپي وانگر قدر ڪندا.

جناب والد صاحب جن ڪيترائي ڪتاب لکي ڇڏيا آهن. پر افسوس

جو انهن جي اشاعت لاءِ اجا مون ۾ ايتري مالي طاقت نہ آهي، جو انهن بيش بها ڪتابن کي جلد شايع ڪرائي سگهان.

هن موتمار ۽ هوشربا مهانگائي ڪري، هر هڪ شيءِ جو اگهہ ۽ قيمت آسمان تائين پهتل آهي. خاص ڪري ڪاغذ جي قلت ۽ ڪمي اسان جي ملڪ ۾ سڀ ڪان اڳتي ۽ اڳيري آهي. انهيءَ جي باوجود الله تعاليٰ ۾ اميد رکي هن ڪتاب کي علم نواز ۽ ادب پرورن جي هٿن تائين پهچايو ويو آهي.

رب تعاليٰ گهريو تہ سمورا ڪتاب آهستي آهستي ڇپايا ويندا. منهنجو ڪم آهي محنت ۽ ڪوشش ڪرڻ، ڪم کي توڙ تائين پهچائڻ آهي قدرت جي هٿ وس: والله المستعان.

آخر ۾ ”مطالع“ جي مطالع ڪندڙن صاحبن کي عرض ڪندس تہ دعاءِ خير سان ياد ڪندا رهندا. جيئن الله تعاليٰ توفيق بخشي ۽ همت ۽ حوصلو ڏئي تہ جناب والد سائين جا پيا نادر ڪتاب بہ شايع ڪندو رهان.

خادم العلم
علي نواز وفائي
ايڊيٽر ”آزاد“
وفائي پرنٽنگ پريس،
پاڪستان چوڪ، ڪراچي

9_7_1975ع

Gul Hayat Institute

ڪتاب جي سال جو قطعہ تاريخ

احمد خان "آصف" مصراڻي

طبع ٿيو تحفو وفائيءَ[1] جو خدا جي فضل سان،
هن ۾ آهي پٽ ڌڻيءَ جو فلسفو ذڪر و بيان.
ٿيو نواز[2] آهي، مبارڪ باد جو اڄ مستحق،
جنهن جوان همت ڪئي، تصنيف والد جي عيان.
هيءَ نئين تصنيف آهہ بعد از "لطف اللطيف"[3]
درج جنهن ۾ ٿيا نرالي نوع سان نڪتا نوان.
هر اکر، هر لفظ، هر نقطو ٿيو موتي مثال،
سيڪا سٽ تي سلڪِ گوهر، ناهہ ان ۾ ڪو گمان.
"باب" هر موتيو گلاب ۽ "فصل" هر هڪ عطرِ بيز.
هي صحيفو آهي ٿيو علم و ادب جو گلستان.
عيسوي سن خير سان اوڙيهہ سؤ ٻاهٺ ٿيو
1962
جنهن ۾ آصف تي ويو شايع هي عمدو ارمغان.

[1] علامہ دين محمد وفائي (رحہ).
[2] محترم علي نواز وفائي.
[3] مرحوم وفائي (رحہ) جي پٽ ڌڻيءَ بابت لازوال تصنيف.

Gul Hayat Institute

علي نواز وفائي طرفان

ٽيون ڇاپو

علمي ۽ ادبي، تاريخي ۽ تحقيقي، تنقيدي، تبليغي ۽ معياري ۽ معلوماتي ڪتابن تي مهاڳ، منڍ، مقدمو ۽ اڪر ۽ پيش لفظ لکڻ ۽ ڪنهن مشهور ۽ معروف اديبن ۽ عالمن، محققن ۽ ماهرن جو ئي ڪم هوندو آهي. مون جهڙي حقير ۽ فقير کي ڪهڙي ڪل ته ڪتابن تي ڪيئن ۽ ڪهڙي انداز ۾ قاصر قلم ڪان ڪم وٺبو آهي.

هونئن ته دنيا ۾ دنيا وارن جو دستور آهي ته هڪ ادا کي ڪرڻ لاءِ ڪيترين ئي ادائن کي ادا ڪرڻو پوندو آهي. تڏهن ئي وڃي ان ادا جي ادا جو اندازو لڳائي سگهبو آهي. جيئن ته اوهان کي معلوم آهي ته دنيا ۾ صرف هي اسان جو سرسبز، سڪيو ستابو سولو ۽ سٺائو سنڌ جو واحد صوبو آهي، جنهن کي الله تعاليٰ پنهنجين سمورين نعمتن ۽ نوازشن سان ايترو ۽ ايڏو نوازيو آهي، جنهن جو ذڪر ڪهڙي زبان ۽ ڪهڙي قلم سان قلمبند ڪجي. ان ڪان سواءِ سنڌ، امامن، اوليائن، اصحابن، اڳواڻن، استقبال ڪندڙ آجيان ڪندڙن، آدرياءُ ڪندڙن، استادن، اهل قلم، اهل علم، اهل دل، اهل نظر، ايماندارن، بهادرن، بيباڪن، ٻلارن، ڀاڳ وارن، پيرن، پرسائن، جمال وارن، جلال وارن، جلوي وارن، جوش وارن، جذبي وارن، جگر وارن، جوانن، جوڌن، جان وارن، جانبازن، جهانگيئڙن، جيءَ ۾ جايون ڏيندڙن، حسينن، حسن پرستن، خوش مزاجن، خوشيءَ وارن، خوش ڪندڙن، دانائن، دانشمندن، دانشورن، ديده ورن، دليرن، دلبرن، ديدبي وارن، دلنوازن، درويشن، دوراانديشن، داد ڏيندڙن، دستگيرن، دعا ڪندڙن، دل وارن، درد وارن، ڏاهن، ڏانءُ وارن، ذات وارن، ڏوٿيئڙن، زردارن، زورآورن، زميندارن، ڪيڪاريندڙن، ڪارائيندڙن، فياضن، فراخدلن، فضيلت وارن، فهم وارن، فڪر وارن، سياڻن، سمجهدارن،

پيش لفظ

سواره دي بگذشتي، و ما هنوز از شوق
نهاده روئي بخاکِ سُمِ، سمند تو ايم
نهالِ عمر، زبادِ اجَلِ، فتاده از پائي
هنوز ما، بهوائي قدِ بلند تو ايم.

1949ع جا پويان پساهہ هئا ۽ 1950ع جي اچڻ ۾ پانيان ڪا پهر پاڇي جي دير هئي. مولانا دين محمد وفائي مرحوم، سنڌ جي عظيم شاعر لطيف تي هڪ ڪتاب پورو ڪري، پيو هٿ ۾ ڪٽي چڪو هو. ڳالهيون تہ پيون هلنديون هيون، پر اهو ترڪيءَ تيل لائٽ نہ ڏيندو هو تہ ڪهڙو ڪتاب لکي چڪو آهي ۽ ڪهڙو رٿا هيٺ اٿس. جڏهن ملي تڏهن چڙو ايترو چوي سو بہ هميشہ جي عادت مطابق مخصوص انداز ۾ وڏو ٺهڪ ڏيئي.

”ترس! پاڻهي هڪ ڏينهن ڏسندين.“

اهوئي زمانو هو جو مولانا نئين ڇاپي لاءِ ”الهام الباري“ جي تصحيح شروع ڪري ڏني هئي ۽ سنڌ جي قديم مشاهيرن تي پڻ هڪ جامع تذڪرو تيار ڪري رهيو هو. گويا اهي هئا چار علمي ڪم، جن مان بہ معلوم ۽ بہ نامعلوم.

”لطف اللطيف“ جنهن جو نالو پوءِ معلوم ٿيو پريس ۾ هو. پهرينءَ جز جو پروف مولانا پاڻ پڙهي چڪو هو[o] سنڌي مشاهيرن جي تذڪري جي تڪميل عنقريب ٿيڻ تي هئي. ”الهام الباري“ وفات کان اڳئين ڏينهن جي شام تي نظرثاني ڪندي سندس هٿ ۾ ڏٺم. باقي رهيو شاهہ لطيف تي سندس پيو ڪتاب، انهيءَ جو هڪ نامڪمل فقرو سندس ڳٽ مان نڪتو ئي هو جو قضا جي قلم جي وهڻ وهي ويو. يعني، اجل جو چوبدار پرين سندي پار جو پرانو ڪٽي اچي مٿانئس بيٺا. مولانا سيئي ڪم ڇڏي، بوڇڻ ڪلهي تي رکي، الله تو آهر چئي رب ڏانهن راهي ٿيو.

---

[o] انهيءَ ڪتاب جو ديباچو وفات کان ڇهہ (6) ڏينهن اڳ يعني 5 اپريل 1950ع جو لکي پورو ڪيو هئائين.

لڏي ويا چڏي، ڪاهي ڏڱ ڏراڻ
نڪا ڪوڪ ڪنڏين ۾، نڪتا ٽڙ تنوار
ويچارا پنهوار، ڪلندي رات ڪٽي ويا.

اتي پلا ڪنهن جي مجال هئي! ڪنهن دوست يار جي هلندي پڄندي هجي ها، ڪنهن جو هٿ پير هلي سگهي ها، ڇڻ اڪ جو ڪو چارو چلي ها تہ هوند سندس دامن جا چار ئي پَلوَ جهلي بيهون ها ليڪن:

دل شد مجاور، آنجا آڪہ جامي
هذا فراق، بيني و بينڪ.

شاهہ عبداللطيف رحہ متعلق اهو پويون ڪتاب هو. "شاهہ جو مطالعو" جيڪو اڄ پورن يارهن سالن بعد مرحوم جو جوان سال ۽ جوان همت فرزند، علي نواز وفائي، ايندڙ صفحن ۾ پڙهندڙن اڳيان پيش ڪري رهيو آهي. مون کي يقين آهي تہ هر سنڌي ۽ لعل لطيف سان دلچسپي رکندڙ محب وطن، سنڌ جي انهيءَ پختہ ڪار اهل قلم ۽ دانشمند مؤرخ جي هن آخري سوکڙيءَ ۽ پوئينءَ پيشڪش کي ساهہ سان سانديندو.

لڏي ويا لوءِ، مون کي اُن جي پٺين ويڄ پيو
ڪو ڪو ڳڻ قريب جو من انگين اڙيو هوءِ،
هلو! تہ پسون هوءِ، جي آهن ڏنگر ڏهيل پرين جا.

***

جيئن هڪ مؤرخ جي تصنيف پنهنجي دور جي تصوير ٿئي ٿي، تيئن هڪ سچي ۽ صحيح شاعر جو ڪلام پڻ پنهنجي عهد جو آئينو ٿئي ٿو. فرق فقط هيترو آهي تہ مورخ سوچي سمجهي، نهي نڪي، رٿي پهي ۽ گهڻو ڪري مصنوعي ۽ خارجي محرڪات جي تحت، پنهنجي تاريخ کي تيار ڪري ٿو ۽ شاعر سواءِ ڪنهن سنبت ۽ سبب خاص جي، سواءِ ڪنهن زور ۽ بار يا خارجي اثر ۽ اقتدار جي، پنهنجي ماحول جي سچي پچيءَ هليءَ چليءَ ڪان، اٿيءَ ويٺيءَ ڪان، ٿيندڙ حق يا ناحق ڪان، هلندڙ طور طريقي، دستور خواهہ ريت ۽ رسم ڪان، محض پنهنجي دل جي گجر تي ۽ محض پنهنجي ذاتي مشاهدي تي فطري طرح متاثر ٿي، ڪلام ۾ اُهي اُهي واقعا شعوري يا

Gul Hayat Institute

غير شعوري طرح آئي چڙهي ٿو جو سندس سچي عهد جي گويا سچي پچي تصوير چٽجي ويجي ٿي. اهو ئي سبب آهي جو مؤرخ جي لکڻيءَ تي ڏهه دفعا سوچ ڪرڻ لازمي ٿيو پوي ۽ شاعر جي ڪلام مان جيڪي تاريخي ۽ تمدني نڪتا هٿ اچن ٿا، اهي گهڻو ڪري قابل قبول ٿيندا آهن. تنهن ڪري ئي جڏهن ڪنهن به خاص دؤر جي صحيح صورتحال لاءِ مواد ڏسڻو پوي ٿو ان وقت نثري مجموعن سان گڏ نظم جو ذخيرو پڻ نظر مان ڪيڻ لازمي، بلڪ از حد ضروري ٿيو پوي ٿو.

❊❊

سونهاريءَ سنڌ جي سدا بهار شاعر، شاهه لطيف جي ڪلام ۾ ٻارهينءَ صدي هجريءَ واريءَ سنڌ متعلق، تاريخي تمدني ۽ جغرافيائي مواد ايترو گهڻو ملي ٿو جو جيڪڏهن ان کي منجهانس ويهي سوئجي ته هوند سنڌ جي انهن ٻن سَو ورهين جي تصوير گهڻيءَ حد تائين پنهنجي سچيءَ پچيءَ صورت ۾ اسان جي اڳيان اچي ويجي. پر افسوس آهي جو انهيءَ قسم جي مواد کي شاهه جي رسالي سان گڏ ڪرڻ يا مخصوصن انهيءَ نقط نگاهه سان رسالي کي ڏسي ان مان مسالي ڪيڻ جي ڪوشش، اڃا تائين ڪنهن به سنڌيءَ ڪا نه ڪئي آهي.[1] ، بلڪ شاهه جي زماني جو پس منظر پهريون دفعو جنهن ماڻهوءَ ڏنو اهو مغربي عالم، سورلي هيو جنهن به پنهنجي مواد لاءِ خود شاهه جي ڪلام کي نه، بلڪ خارجي ذريعن کي اختيار ۽ استعمال ڪيو.

شاهه جي هم وطنن مان مرحوم مولانا دين محمد وفائي پهريون بزرگ آهي، جنهن خالص تاريخي ۽ تمدني نقط نگاهه سان رسالي جو مطالعو ڪري هڪ مستقل ڪتاب جو بنياد وڌو، جنهن جو نالو مرحوم پاڻ ئي "شاهه جي رسالي جو مطالعو" رکي ويو. اهو خيال به، خدا بخشيس، مرحوم کي غالبن انهيءَ ڪري آيو جو سندس ذهن ۽ فڪر، ٻئي تاريخي سانچي ۾ ٺهي تيار ٿيا هئا.

❊❊

ڪتاب ۾ جيئن پڙهندڙن پاڻ ڏسندا، مولانا سڀ کان پهريان مختصر

---

[1] ممڪن آهي، انهيءَ ڏس ۾ ڪن صاحبن ڪي مختصر مقالا لکيا هجن. ڪن هندو صاحبن پڻ ڪنهن زماني ۾ ننڍيا رسالا لکيا هئا، پر انهن سڀني ۾ تحقيق جي بجاءِ تصور جو دخل زياده آهي

طرح ”شاهہ جي سنڌ“ جو سياسي پسمنظر آڻي، ان ۾ شاهہ جو جيڪو حصو آهي، ان کي ان جي ئي ڪلام مان ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ بہ مُکُ ڳالهيون هي آهن.

1) ٻارهينءَ صديءَ ۾ سياسي طرح سنڌ وڏي ڪوپ ۽ ڏاڍيءَ ڪشمڪش ۾ مبتلا هئي. مغلن جي غلامي جو ڳچيءَ مان ڳٽ نڪتو ئي مس، هتان جي مقامي خاندان سنڌ جي سربراهي ڪندي آزادي ورتي ئي هئي جو مٿان اچي نادر نمودار ٿيو ان کان اجل آجو ڪيو تہ قنڌارا اين اچي مٿان ڪڙڪو ڪيو. هڪ دفعو نہ بلڪ بار بار گهران رسن تہ سڏو سنڌ ۾ انهيءَ ڪري تہ وڏن چيو:

جڏهن تڏهن سنڌڙي، توکي قنڌارئون جوکوا!

بهرحال، غيرن جي غلاميءَ ۽ ڌارين جي پي دربي ڏکوئيندڙ ڏاڍاين، شاهہ جي ذهن کي اذيت پهچائي ۽ هن انهيءَ هاڃي کان متاثر ٿي، پنهنجي ڪلام ۾ مختلف پيراين ۽ پهلوئن سان ”ڌيرن جي ڏاڍ“ خلاف جهاد جوٺيو ۽ مسلسل غلاميءَ ۾ رهڻ سبب، وطن سان محبت ۽ پنهنجي گردوپيش سان وفادار رهڻ جو احساس، جيڪو صدين کان ستل هو ان کي جنجهوڙي جاڳايو ۽ ڪوشش ڪيائين، جيئن سنڌين کي پنهنجي سماجي روايتن، ريتن ۽ رسمن سان پريت پيدا ٿئي ۽ غلاميءَ سبب سنڌي سماج ۽ رهڻي ڪهڻيءَ تي جيڪي ڌاريا ۽ مصنوعي اثر پيا هئا، انهن جا داغ ڌوئي اسان جي پوتيءَ ۽ پيراهن کي پاڪ ۽ صاف ڪري.

2) سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن ۾ مذهبي ڪشمڪش ۽ تعصب ڏاڍو گهڻو پيدا ٿي پيو هو. حضرت مخدوم محمد هاشم عليہ الرحمت جي سخت گير پاليسيءَ، سنڌ اندر عالم سڳورن جو هڪ اهڙو طبقو تيار ڪري ڇڏيو هو جنهن تبليغ اسلام لاءِ گهڻي حد تائين تشدد آميز بلڪ غير اسلامي انداز اختيار ڪيا هئا. جيڪڏهن ڪنهن غير مسلم جي واتان الله، محمد ۽ رسول جو لفظ نڪرندو هو تہ وَرِ ڏيئي ان کي حلقہ اسلام ۾ داخل فرمائي، يعني مروجہ مخصوص محاوري مطابق ”مشرف بہ اسلام“ ڪري پنهنجا ”تبليغي“ فرائض بجا آڻيندا هئا. انهيءَ جو لازمي نتيجو اهو نڪتو جو سندن طور ۽ طريقي ۽ انهيءَ لفظي قند ۽

Gul Hayat Institute

ڦير گير مسلمانن کي ڏاڍو هول ۽ حراس ۾ وجهي ڇڏيو. اهي پاڪ نالا ونڻ تہ درڪنار ۽ بجاءِ خود رهيا، هنن پنهنجي چوٽي ۽ ڌوتيءَ جو خير ۽ تحفظ ان ۾ سمجهيو تہ مرڳو اُهي اکر اچارڻ ئي ڇڏي ڏين، جن مان خطري جو امڪان هجي. چنانچہ ٻين لفظن سان گڏ "رسو" "ل" پنهنجي طرفان وجهي "رسوُل" بڻائي ڪو ممڻ نہ مچائي وجهن. لسان الغيب حضرت حافظ جي چواڻيءَ ظاهري اکين کي اها خبر ڪا نہ هئي تہ:

> همهہ کس طالب يارند، چہ هشيار و چہ مست
> همهہ جا خانۂ عشق است، چہ مسجد چہ کنشت
> نا اميدم مکن از سابقۂ لطفۂ ازل
> تو چہ داني که پس پرده، کہ خوبست و کہ زشت.

اهو سڀ ڪجهہ انهيءَ ڪري هو جو اڍائي سون سالن[o] جي مسلسل تسلط سبب ذهني طرح سنڌ ۾ تنزل ۽ پستي اچي چڪي هئي. آزاد ماحول ۾ دلين اندر جيڪا وسعت ۽ قلب ۾ جيڪا ويڪرائي ۽ ڪشادگي ٿيندي آهي، فڪر ۽ نظر، علم خواهہ عمل ۾ جا بلندي ۽ جز رسي، گهرائي ۽ ڳنڀيرتائي، حقيقت پسندي يا دور رسي ٿيندي آهي، سا سڀ ختم ٿي وئي هئي. تنهن ڪري رواداريءَ، برادريءَ ۽ ڀاڙيسرائيءَ يا هموطنيءَ جا جيڪي انساني ننگ خواهہ اسلامي انگ، هڪ آزاد قوم ۾ ٿيڻ کپن، اهي سڀ هتان نڪري چڪا هئا ۽ اهو سچو خلم هو انهيءَ احساس ڪمتريءَ جو پاريل، جيڪا غلاميءَ جي ذلت ۽ پستيءَ جي پيداوار ٿيندي آهي، جنهن جي ڪري غلام قوم جا افراد پنهنجي انهيءَ احساس کي متائڻ خاطر، هڪ غير فطري برتريءَ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪي مصنوعي ريتون ۽ رستا پيدا ڪندا آهن، جن مان هڪ طريقو اهو پڻ آهي تہ مذهبي فروعات تي خواهہ مخواهہ زور ڏجي، مناظري بازي ڪري هڪٻئي مٿان سبقت ۽ برتري حاصل ڪجي، دين ۾ غير ضروري نمائش ڪري مذهب کان زياده پنهنجي ذاتي پاڪائي ۽ بزرگي جتائجي ۽ قطعي غير اسلامي طريقن جي وسيلي انسانن کي هڪ مذهب جي دائري مان زوريءَ گهلي ٻئي مذهب ۾ داخل ڪري ان تي بگل باجا

---

[o] ارغونن کان وٺي مغلن تائين

وڃائي پنھنجي پندار کي آسودگي پھچائجي.

ملڪ اندر انھيءَ ڏڦيڙ وجھندڙ ۽ دلين جھڙي متي ۽ پياري دنيا ۾ ايتري ويڇي وجھندڙ پاليسيءَ. شاھ جھڙي صاف باطن صوفيءَ ۽ دردمند دل رکندڙ انسان کي سخت متاثر ڪيو. شاھ گھريو ٿي تہ:

کفر کافر را ودين ديندار را
زره‌ء دردِ دلِ عطار را.

سو ھن پنھنجي ڪلام اندر مکڻ, ماکيءَ ۽ مصريءَ جي انھيءَ حد تائين پالوٽ ڪري ڇڏي جو ترشي, تلخيءَ, تندي ۽ تيزيءَ جو جيڪو ڏوز غير مسلمان پنھنجي ھم وطن ڀائرن ھٿان چکي چڪا ھئا, اھو يڪلخت مٺ ۽ ميناج ۾ بدلجي ويو ۽ ان جي شيرينيءَ سيني کي ايتري قدر ڪنڊن ۽ ڪير پياري ڇڏيا جو مولانا جي قول مطابق:

"ھندن کي, جو ڪن اچارڻ ڪري مسلمان ٿيڻ تي مجبور ڪيو ويندو ھو سي بہ شاھ صاحب جي ڪلام کي پنھنجو سمجھي, سنڌ ۽ سنڌ وارن کي پنھنجو سمجھڻ لڳا. ويدانت جي رنگ ۾ ھندن واتان اسلام جون اھي ڳالھيون چورايون ويون, جي ھوند مذھبي ماڻھو سموري ڄمار متو ڪپائين, تہ بہ ھڪ ھندوءَ کان ان جو اقرار ڪرائي نہ سگھن.

الله جي ھيڪڙائي ۽ رسول جي رسالت جي قبوليت ۽ قرآن شريف جون آيتون شاھ صاحب, ھندن جي واتان ان ريت چورائي ٿو جيئن ھڪ مسلمان چوي يا ھن جو اقرار ڪري. ھوڏانھن اھي اقرار جيڪڏھن شاھ جي زماني ۾ ڪنھن مذھبي ماڻھوءَ جي اڳيان ڪو غير مسلمان ڪري ھا تہ جھٽ مٿس, مسلمان ھجڻ جي فتويٰ ڏيئي, ڪيس مجبور ڪيو وڃي ھا تہ اٽي اسان جي پڙ ۾ گڏجي رھ.

صوفيانہ رنگ سنڌ جي ھندن کي ان حد تائين پنھنجي ويجھو آندو جو ھو شاھ صاحب جي ٻوليءَ ۾ اھو سڀ ڪجھ چوڻ لڳا, جو ھڪ پڪو موحد مسلمان ڪليءَ دل سان چئي سگھي.[1]

[1] ڏسو ڪتاب جو صفحو 11_12 شاھ سائينءَ جي انھيءَ دلڪش ادا تہ سين جي دلين کي موھي رکيو ۽ اھوئي سبب ٿيو جي مسلمانن کان وڌ, شاھ جي ڪلام جا پارکو ھندن منجھ پيدا ٿيا ۽ پيدا ٿيندا رھن ٿا. سرڳواسي ليلا رام, ڄيٺمل پرسرام, ڊاڪٽر گربخشاڻي, لال چند امر ڏنو مل, ڀيرو مل مھر چند, ڪلياڻ آڏواڻي, رام پنجواڻي, فتح چند واسواڻي, پروفيسر جھمٽ مل ۽ ٻين سون ھندو مشاھيرن جون خدمتون انھيءَ ڏس ۾, ڪير آھي جو وساري سگھي ٿو؟

انهيءَ مذهبي منافرت ۽ سختيءَ واري پاليسيءَ مان شاهه کي سنڌي وحدت جي ٽٽڻ ۽ ملڪي آزاديءَ جي سلب ٿيڻ جو پڻ وڏي ۾ وڏو امڪان، بلڪ جائز خطرو نظر آيو ٿي. ڪيس اهوئي خيال هو تہ انهيءَ قوت ۽ مذهب جي مصنوعي ڏڍ مان افغاني حملہ آورن، جن مغلن جي پڄاڻيءَ بعد ۽ نادر جي خونخواريءَ کان پوءِ هڪ نئينءَ بلا جي مهندان اچي منهن ڪڍيو هو تن جا پير پختا ٿيندا.

انهيءَ مذهبي ڇيڙڇاڙ جا وڏا مرڪز، انهيءَ زماني ۾ هونئن تہ گهڻائي هئا، ليڪن سيني ۾ برک هو ٺٽو جنهن تي صدين کان وٺي ڏارين جون هڪبئي کان ڏار ڪندڙ پاليسيون اثرانداز هيون ۽ ان کان پوءِ هئا مٽياري، هالا ۽ ملاڪاتيار جا شهر. اهي سيئي مرڪز شاهه جي آس پاس هئا. اُتي ٿيندڙ ڪارروائيون رات ڏينهن وينو ڏسندو ۽ پسندو هو. ان کان سواءِ ٺٽي ۾، جتي مخدوم محمد هاشم عليہ الرحمت جو اسڪول قائم هو جنهن مهراڻ جي اڻ ڪٿ موجن ۾ ان ڳاٽو لهرن هوندي بہ، سنڌ کي عربي صحرا سمجهي، خدا ڄاڻي ڪهڙي خيال خاطر "هاشمي ڪوزا" ايجاد ڪيا هئا. اتي پڻ شاهه جو گهڻو اچڻ وڃڻ هو. سندس ڪيترا دل گهريا دوست اتي موجود هئا، جن جون دليون نہ فقط وسيع ۽ ويڪريون هيون، بلڪ آئيني وانگر اجريون ۽ ڪير جهڙيون صاف ۽ شفاف هيون، جن تي نڪو هو داغ ۽ نڪو هو ڏپو. انهن جا قلب ايڏا ڪشادا هئا، جيڏو ڪشادو آهي اسان جي مٺي محمد جو مذهب. انهيءَ شهر ۾ غيرن سان جيڪو سلوڪ هو، سو تہ هوئي، پر خود اتي جي عالمن سڳورن جي مذهبي فروعات تي پنهنجو پاڻ ۾ جيڪو جنگ و جدل ۽ مذهب جي آڙ ذاتي بغض ۽ عناد جو بارڻ ٻريل هو تنهن اتان ٺٽي پکڙجي سڄيءَ سنڌ جي فضا کي متعفن ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ ڳالهہ پڻ شاهه کي نہ فقط وڏيڪ متاثر ڪيو بلڪ مجبور ڪيو تہ انهيءَ سموري زهر لاءِ ميٺ محبت، ساز ۽ سلوڪ جو ڪو موثر ترياق تيار ڪري.

هن ڪتاب جو مڪمل خاڪو مولانا جي ذهن ۾ هو. ڇا لکي ها، ڇا منجهس آڻي ها، ڪهڙا ڪهڙا نڪتا بيان ڪري ها، مڪمل ڪرڻ تائين ڪهڙن عنوانن جو اضافو ڪري ها، ان کان سواءِ نظر ثاني ڪرڻ وقت ڪهڙيون گهٽ وڌايون دور ڪري ها؟ ان جي خبر هڪ تہ رهي خود انهيءَ مرحوم کي، ٻي ڄاڻ رهي ڄاڻٺهار کي، پر جيتريقدر ۽ جيڪي ڪجهہ لکي

پوءِ!

نہ پڙهو ڪتاب ختم ٿي ويو

پر!

خود مصنف جي پنهنجي زندگيءَ جو صحيفو بہ پڄاڻيءَ تي اچي پهتو!

يعني!

ہمیں سو گئے داستان کہتے کہتے

حسام الدين راشدي

ڪراچي
5۔ آگسٽ 1961ع

Gul Hayat Institute

ڇڏي ويو آهي، اهو نہ فقط پنهنجو مٽ پاڻ ۽ سنڌي ادب لاءِ هڪ غيبي غنيمت آهي، پر ان کان وڌ هيءَ تہ انهيءَ ڪتاب لکڻ سان موجوده ۽ آئينده لکندڙن لاءِ مولانا هڪ نئون رستو کولي ويو آهي ۽ هڪ نرالي شاهراهہ ڏيکاري ويو آهي.

هن نامڪمل ڪتاب اندر سياسي پس منظر کان پوءِ سنڌ جي رهڻي ڪهڻي، اقتصادي حالت، معيشت، واپار وڙي، مال متاع، ڪيتي واڙي، اميري غريبي، سماجي زندگي، رسم ۽ رواج، قبيلا ۽ وٿاڻ، پکي، پرند، سپ بلائون، جهنگلي خواهہ گهريلو جانور. مطلب تہ شاهہ جي ڪلام مان هر اها شيءِ مولانا پهرين پنجن فصلن منجهہ آندي آهي، جنهن جو تعلق سنڌ ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن سان هو ڇهون فصل رسالي جي تدوين ۽ ان جي مختلف نسخن وغيره متعلق آهي. ستون فصل جيڪو نامڪمل رهجي ويو. سو آهي انهيءَ ڏارين ڪلام تي آهي، جيڪو رسالي اندر گڏجي ويو آهي. انهيءَ ئي فصل ۾ ڪجهہ اڳتي هلي هڪ فقرو اڃا لکي مس پورو ڪيو هئائين جو اوچتو اچي موت مٿانئس بيٺو!

کيو مطالعو مون، هو جو ورق وصال جو
تنهن ۾ تون ئي تون، ٻي لات نہ لحظي جيتري.
”شاهہ“

Gul Hayat Institute

سنڌ جي تاريخ تي گويا انسائيڪلو پيڊيا

مولانا دين محمد وفائي (رحہ) سنڌ جي مشاهير جي تاريخ ۽ ڪارنامن جو حافظ، سنڌي ادب، زبان، لغت ۽ انهن جي تقابلي مطالعي جو ماهر، سنڌي تصوف، سنڌي شاعري ۽ سنڌي فڪري معيار جو وڏو ڄاڻو سنڌ جي تهذيبي روايتن ۽ سنڌ جي تاريخ تي گويا "انسائيڪلوپيڊيا" هو. سندس دماغ سنڌ جي بزرگن ۽ مشاهيرن جي ڪارنامن لاءِ گويا زندهہ ڪتبخاني جو ڪم ڏيندو هو.

(غلام محمد گرامي)

Gul Hayat Institute

سنڌ جي چرندڙ پرندڙ تاريخ

سنڌ جي تاريخ، علم ۽ ادب، قديم آثارن ۽ مشاهير بابت مولانا دين محمد وفائي (رحہ) جي معلومات ايتري تہ وسيع ۽ اهڙي صحيح ثابت هئي، جو کيس ڊاڪٽر علامہ دائود پوٽہ (رحہ) سنڌ جي چرندڙ پرندڙ تاريخ سڏيندو هو.

(ڪريم بخش خالد)

Gul Hayat Institute

سوانح
مولانا دين محمد وفائي مرحوم

نوٽ: علامه وفائي مرحوم جي سوانح عمريءَ جو مواد، مولانا جي خود نوشت سوانح عمريءَ ۽ ٻين اُهل قلم حضرات جي مضمونن تان ورتل آهي.

سنڌ جي سرزمين پنهنجي تاريخ جي مختلف دؤرن ۾ اهڙن بزرگن، محب وطن ۽ انسان دوست شخصيتن کي پيدا ڪيو آهي، جن جي پرخلوص ۽ بي انتها ڪوششن سبب، سنڌ جو نالو هميشه روشن ٿيندو رهيو آهي. انهن شخصيتن نه فقط سنڌ جي مخصوص تهذيب ۽ تمدن کي قائم رکيو بلڪ انساني تهذيب جي ارتقا جي خنده پيشانيءَ سان آڌرياءُ ڪندي، سنڌ ۽ سنڌين کي به دنيا جي انهن سڌريل ملڪن جي درجي تي پهچائڻ جون اڻٿڪ ڪوششون ڪيون، جن جي ڪري اُهي عزت ۽ وقعت جي نگاهه سان ڏسجڻ لڳا.

جيتوڻيڪ سنڌ جو هر دؤر، ڪنهن نه ڪنهن مذهبي تهذيب ۾ علمي اهميت جو حامل آهي، پر ويهين صديءَ وارو دؤر سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهڙي اهميت رکي ٿو جنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. نه فقط سنڌ ۾ بلڪ سموريءَ دنيا ۾ هيءُ دور هڪ اهڙي حيثيت رکي ٿو جنهن جي شروع ٿيڻ تي دنيا پراڻيون راهون طئي ڪري، هڪ نئين منزل جي راهه تي قدم رکي ٿي. هن دور ۾ وڏا وڏا انقلاب برپا ٿيا. شهنشاهيت جي قلعن جا ڪنگرا ڪري اچي پٽ پيا. علم و ادب ۾ نون نون نظرين ۽ اصولن کي قبول ڪيو ويو. سائنس جي گوناگون ايجادن ۽ کوجنائن، انسانن جي روزاني زندگيءَ ۾ اهڙا ته اثر پيدا ڪيا، جن جو نتيجو زندگيءَ جي هر هڪ شعبي ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو. جيئن ته

سنڌ ۾ انگريزن جو اقتدار هو. تنهن ڪري هتي به انهن نون اصولن ۽ نظرين جي تيزيءَ سان چرپر ٿيڻ لڳي، جن جي ڪري دنيا جي مهذب ملڪن ۾ اڳي ئي ٿرٿلو برپا هو. ويهين صديءَ جي شروع ۾ سنڌ کي هڪ ئي وقت اهڙين ديني، علمي، ادبي، سياسي، معاشرتي ۽ اصلاحي تحريڪن مان گذرڻو پيو جن جو مثال گذريل تاريخ ۾ ملي نٿو سگهي. انهن همه گير تحريڪن سنڌ ۽ سنڌين تي اُهي نقش ڇڏيا آهن، جيڪي اڄ اسان کان لڪل ڪين آهن. پر انهن عالمگير تحريڪن جي پٺيان، جن بزرگن ۽ مخلص شخصن ڪم پئي ڪيو سي جيڪڏهن نه هجن ها ته، سنڌ انهن ڪاميابين کي ڪڏهن به حاصل نه ڪري سگهي ها جيڪي هن وقت ڪيس حاصل آهن.

مولانا دين محمد وفائي رحه به سنڌ جي اهڙين ئي اعليٰ شخصيتن مان هڪ هو جن جي بخشيل برڪتن تي جيترو به ناز ڪجي اوترو گهٽ آهي. مرحوم ”الوحيد“ اخبار ۽ ماهوار ”توحيد“ رسالي جو هر هڪ پرچو مولانا جي قومي خدمت ۽ بحر علمي جو بهترين مثال آهي. انهيءَ اخبار ۽ رسالي جي ذريعي مولانا صاحب سنڌ جي ديني، علمي، تهذيبي ۽ سياسي فلاح و بهبود بابت، هر هڪ سڌاري ۽ هر هڪ عملي قدم کان سنڌ جي ٻچي ٻچي کي واقف ۽ سجاڳ ڪرڻ جي لاءِ جيڪا اڻٿڪ ڪوشش ڪئي آهي، انهيءَ کي ڏسي سندس حب الوطني ۽ عملي بزرگيءَ جو ڏاڪو دل تي ڄمي ويچي ٿو. مولانا جو ”الوحيد“ اخبار سان ٽيويهن سالن تائين رشتو قائم رهيو ۽ انهن ٽيويهن سالن ۾ مولانا جيترو مواد علمي توڙي ادبي، سياسي توڙي ملڪي حالتن تي پيش ڪيو انهيءَ کي جيڪڏهن گڏ ڪري هڪ هنڌ ڪجي ته هوند جلدن جا جلد ٺهي پون. ايئن نه سمجهڻ گهرجي ته مولانا پنهنجي زندگيءَ جو سمورو عرصو ”الوحيد“ جي ميز تي ويهي گذاريو. بلڪ سندس سڄي حياتي سنڌ ۽ سنڌين جي سڌاري ۽ بهبوديءَ جي تحريڪن ۽ جدوجهد جي نذر ٿي ويئي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جتي به ڪا اهڙي خالص ديني، علمي ۽ اصلاحي تحريڪ شروع ٿيندي هئي ته سواءِ ڪنهن پس و پيش جي ڏاڍي دلچسپيءَ سچائيءَ سان پنهنجي فرض ادائي ڪندا رهندا هئا.

مولانا دين محمد وفائي جي ولادت، تاريخ 27 رمضان المبارڪ سن 1311ھ ۾ سندس اباڻي ڳوٺ ڪتن عرف نبي آباد، تعلقي ڳڙهي ياسين ۾ ٿي. سندس والد جو نالو خليفو حڪيم گل محمد هو ۽ ذات جو پٺي هو جيڪو

پڻ پنهنجي دؤر جو وڏو حڪيم ۽ عالم هو. مولانا جي اوائلي تعليم سندس والد صاحب جي نظر هيٺ ٿي، جتي "پندنامہ عطار" تائين فارسيءَ ۾ تعليم حاصل ڪيائين. اڃا نون ورهين جي ڄمار مس هئس تہ، پيءُ جو سايو سر تان کڄي ويس ۽ سندس پرورش جو سمورو بار سندس مادر مهربان جي ڪلهن تي پيو. اهڙيءَ حالت ۾ مولانا پنهنجي علمي سلسلي کي ختم ڪرڻ نہ ڏنو ۽ فارسيءَ جي رهيل تعليم پنهنجي عزيز ميانجي محمد عالم وٽ رهي پوري ڪئي، جيڪو پنهنجو دؤر ۽ وقت جو جيد عالم هو. ان بعد عربيءَ جي تحميل واسطي حضرت مولانا ابو الفيض غلام عمر صاحب جتوئيءَ جي شاگردي قبول ڪيائين. مولانا ابو الفيض پنهنجي ڳوٺ سوني جتوئي، تعلقي لاڙڪاڻي ۾ رهندو هو. جنهن ڪري مولانا دين محمد پڻ سال 1325هہ کان 1330هہ تائين، اتي رهي پنجن سالن جي عرصي ۾ عربيءَ جي سيني ڪتابن، منطق ڪبريٰ جي رسالن ۽ ملا جلال ۽ مرزا زاهد جي تصنيفات کي پڙهي، تحميل علم کان فراغت حاصل ڪئي. ان وقت مولانا جي ڄمار اوڻيهہ سال هئي ۽ انهيءَ دوران سندس شادي سکر جي عزيزن مان ٿي، پر افسوس جو هڪ سال کان پوءِ مولانا جي گهرواريءَ وفات ڪئي. عربيءَ جي تعليم ختم ڪرڻ بعد مولانا ابو الفيض کيس ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي ۾ تعليم ڏيڻ جي لاءِ مشورو ڏنو ۽ مولانا حڪم جي تعميل ڪري سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ آيا. جتي ٻن سالن تائين تعليم ڏيندا رهيا. انهيءَ وچ ۾ مولانا جي ملاقات مخدوم حاجي حسن الله پاتائي رحمت الله عليهہ سان ٿي، جنهن جي محبت مان مولانا کي بيحد فيض حاصل ٿيو. انهيءَ وچ ۾ مولانا جي علمي بزرگيءَ جو چرچو سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي ويو جنهن کان متاثر ٿي سن 1332هہ مطابق 1914ع، مولانا کي ڪراچي ڇڏي، جيلاني پير جي صاحبزادن کي تعليم ڏيڻ لاءِ راٽيپور وڃي رهڻو پيو. 1916ع ۾ اهڙو اتفاق ٿيو جو مولانا کي مجبورن راٽيپور کي ڇڏڻو پيو. راٽيپور ۾ رهائش جي دوران مولانا صاحب جي سکر مان ٻي شادي ٿي، جنهن مان کيس اولاد پيدا ٿيو. راٽيپور کي ڇڏڻ کان پوءِ مولانا ستت ئي ٺلاهہ شريف (ضلع لاڙڪاڻو) ڏانهن روانو ٿيو جتي کيس پير سيد حاجي امام الدين شاهہ راشديءَ جي فرزندن کي تعليم ڏيڻ جا فرائض سپرد ڪيا ويا هئا. مولانا صاحب جي هتي رهائش وارو زمانو بہ بزرگ ۽ علمي شخصيتن جي صحبت فيض اثر ۾ گذريو. انهن

بزرگن ۾ قدوت العارفين حضرت پير سيد محمد رشد الله رحمت الله عليھ صاحب العلم (جھنڊي وارو) جو نام گرامي قابل ذڪر آهي.

هي زمانو دنيا جي افراتفريءَ جو زمانو هو. انهيءَ وقت پهرين مهاڀاري لڙائي اوج تي هئي، جنهن جي ڪري دنيا جو هر هڪ ماڻهو حيران ۽ پريشان هو. سنڌ جي حالت به ڪا چڱي ڪا نه هئي، پر جنگ جي تباهين کان البت بچاءُ هو پر سياسي ناانصافي جي ڪري جيڪو مواد اندر ئي اندر جمع ٿي رهيو هو سو جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ هڪدم ڦاٽي پيو. هن سلسلي ۾ جيڪا تحريڪ سيني کان اڳري هئي سا هئي "تحريڪ خلافت". جيئن ته هن تحريڪ جو تعلق خاص طرح مسلمانن جي سياسي آزادي سان هو تنهن ڪري تحريڪ جي شروع ٿيندي ئي، مولانا صاحب ٽلاهه شريف کي الوداع چئي، تحريڪ ۾ شامل ٿي ويو. انهيءَ تحريڪ کي دٻائڻ جي لاءِ انگريز سرڪار هر ممڪن ڪوشش ڪئي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو انگريز دوست مُلي، مولوي فيض الڪريم، ترڪي جي خلافت جي برخلاف، حجاز جي شريف حسين جي فائدي ۾ هڪ رسالو لکيو جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرائي، ڪن اسلام دشمن ماڻهن جي اونهين چالاڪين سان سنڌ جي ڪيترن ئي علمائن ۽ سجاده نشين کان انهيءَ تي صحيح وٺي، هزارن جي تعداد ۾ ڇپائي، عوام تائين پهچايو ويو جيئن ترڪيءَ جي حڪومت سان ماڻهن جي وڌندڙ همدردي ختم ٿئي ۽ انگريزن جي طرفدار شريف حسين جو بچاءُ ٿي سگهي. انهيءَ رسالي جي ڇپجڻ سبب سنڌ ۾ تحريڪ کي نقصان پهچڻ جو سخت انديشو هو ليڪن مولانا صاحب انهيءَ ڳالهه کي هڪدم محسوس ڪيو ۽ مولانا شيخ عبدالعزيز (مالڪ اخبار "الحق"، سکر) سان گڏجي، رسالي جي برخلاف سخت پروپئگنڊا جو ڪم شروع ڪيو. ساڳئي وقت امروٽ شريف ۾ قدوت السالڪين حضرت مولانا سيد تاج محمود رحمت الله عليھ جي نظرداري هيٺ انهيءَ رسالي "تحقيق الخلافت" جي رد ۾ "اظهارالڪرامت" نالي رسالو لکي تيار ڪيائين، جيڪو مارچ 1920ع ۾ لاڙڪاڻي جي خلافت ڪانفرنس جي موقعي تي ڇپائي تقسيم ڪيو ويو. انهيءَ ڪانفرنس ۾ مولانا ابوالڪلام "آزاد"، مرحوم مولانا عبدالباري لکنوي ۽ مولانا شوڪت علي شريڪ ٿيا هئا. جلد ئي مولانا کي جمعيت العلماء سنڌ جو ناظم مقرر ڪيو ويو جنهن ڪري پاڻ

Gul Hayat Institute

هميشہ لاءِ ڪراچيءَ ۾ رهائش اختيار ڪيائون.

مولانا جي زندگيءَ جو ڪراچيءَ ۾ رهائش وارو حصو خاصي اهميت رکي ٿو. خاص ڪري سنڌي صحافت، صحيح معنيٰ ۾ انهيءَ دؤر ۾ ئي وجود ۾ آئي. ان وقت نہ ڪي سنڌي اخبارون ۽ رسالا گهٽجي تعداد ۾ ۽ اعليٰ معيار جا هئا ۽ نہ وري ماڻهن کي صحافت سان دلچسپي هئي. ايتري تائين جو پڙهيل طبقي جو بہ انهيءَ ڏانهن ڪو خاص ڌيان ڪو نہ هو. اهوئي دور هو جڏهن مولانا صاحب سنڌي صحافت کي سنوارڻ جو ڪم پنهنجي سر ڪنيو. هونئن تہ طالب العلميءَ جي زماني کان وٺي ئي مولانا جي صحافت سان دلچسپي هئي، پر انهي دلچسپيءَ کي عملي صورت ۾ آڻڻ جو ڪارڻ، بقول مولانا صاحب، مولوي عبدالله صاحب ميرپوري (جهنڊائي) ئي هو. ٻئي طرف وري شيخ عبدالعزيز محمد سليمان، مالڪ اخبار "الحق" سکر، جي همت افزائي مولانا صاحب کي مضمونن لکڻ جي مشق تي آماده ڪيو. راٽيپور واري زماني ۾ قاديانين جي رد ۾ هڪ رسالو "صحيفۃِ قادريہ" جي نالي سان شايع ٿيو ۽ ٺلاهہ جي رهائش واري دور ۾ پير سيد عبدالغفار شاهہ راشدي جي سرپرستيءَ هيٺ "الڪاشف" ماهوار رسالو وجود ۾ آيو. هنن ٻنهي رسالن ۾ مولانا صاحب پوري دلچسپيءَ ۽ تندهيءَ سان ڪم ڪيو. مارچ سن 1920ع ۾ ڪراچي مان روزانہ "الوحيد" جو اجراءَ ٿيو. تڏهن مولانا کي اخبار جو معاون مدير مقرر ڪيو ويو. سال 1923ع ۾ مولانا صاحب پنهنجي ادارت هيٺ "توحيد" رسالو جاري ڪيو. انهيءَ زماني ۾ مولانا صاحب جي مصروفيت جو هي عالم هوندو هو. جيڪو هڪ طرف "الوحيد" کي مڪمل ڪرڻ لاءِ سلپ پيو موڪليندو هو تہ ٻئي طرف وري ماهوار "توحيد" جي لاءِ علمي، ادبي ۽ ديني مباحثا ۽ تاريخي مضمون بہ پيو قلمبند ڪندو هو. ساڳئي وقت وري بزرگن ۽ عالمن جي ڪچهري جدا پئي هلندي هئي، جنهن ۾ ديني، ادبي ۽ سياسي مسئلن تي زبردست بحث مباحثا ٿيندا هئا. جلد ئي سن 1936ع ۾سنڌ، بمبئي پرڳڻي کان جدا ٿي، عليحدي صوبي جي صورت اختيار ڪئي. انهيءَ مبارڪ موقعي تي "الوحيد" اخبار پنهنجو هڪ خاص نمبر پڌرو ڪيو جنهن ۾ سنڌ جي گذريل تاريخ، تهذيب ۽ علم و ادب تي بهترين شهپارا شامل ڪيا ويا. سنڌ جي صحافت ۾ هن وقت تائين "الوحيد" جو "سنڌ_ آزاد" نمبر هڪ زبردست اهميت جو حامل پرچو آهي ۽ هن جهڙو مثال سنڌ جي سموريءَ صحافت ۾

Gul Hayat Institute

هرگز هرگز ملي نہ سگهندو. انهيءَ نمبر ۾ سنڌ جي تاريخ، علم و ادب ۽ سنڌي بزرگن ۽ عالمن ۽ سنڌي معاشري جي هر حصي تي گوناگون مضمون ۽ مقالا موجود آهن. جيڪي گهڻي انداز ۾ مولانا صاحب جي قلم جا مرهون منت آهن. انهيءَ دوران مولانا صاحب کي سن 1926 ۾ سنجوڳي شيخن ۾ تبليغي ڪم جي سلسلي ۾ هڪ سال لاءِ ڪراچيءَ کان ٻاهر رهڻو پيو. جنهن ڪري ماهوار رسالو "توحيد" بند ٿي ويو. سن 1927ع ۾ مولانا صاحب مرحوم، پير سيد حزب الله شاهہ عرف جيئل شاهہ شهيد جي سرپرستي هيٺ سکر مان هفتيوار اخبار "الحزب" جاري ڪئي، پر اها گهڻو وقت هلي نہ سگهي ۽ ستت ئي مولانا صاحب کي "الوحيد" اخبار ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ واپس گهرايو ويو.

سن 1934ع ۾ مولانا صاحب ماهوار "توحيد" رسالو وري نئين سر جاري ڪيو. جيڪو سندن حياتيءَ جي آخرين گهڙين تائين برابر ظاهر ٿيندو رهيو. ان کان پوءِ بہ سندس نوجوان فرزند ميان علي نواز وفائي لاڳيتو ٿي سال جاري رکندو آيو. سن 1939ع ۾ مولانا عبيدالله سنڌي صاحب سنڌ ۾ واپس موٽي آيو ۽ سنڌ ۾ بہ عبداللهي تحريڪ شروع ڪيائين. مولانا صاحب انهيءَ تحريڪ جو هڪ سرگرم ڪارڪن ٿي رهيو. ايتريقدر جو سال 1943ع ۾ تحريڪ سان والهانہ محبت هئڻ سبب کيس "الوحيد" سان لاڳيتين ٽيويهن سالن جي پراڻي رشتن کي بہ ٽوڙڻو پيو. "الوحيد" کان علحده ٿي مولانا مرحوم الله بخش سومري جي جاري ڪيل روزاني اخبار "آزاد" جي اداري ۾ شريڪ ٿيو.

مولانا صاحب پنهنجي حياتيءَ جي انهيءَ عرصي ۾ اخباري زندگيءَ ۾ سخت مصروف رهڻ کان پوءِ بہ ڪيترائي مذهبي، علمي ۽ ادبي ڪتاب تنصيف ڪيا، جن ۾ هيٺيان ڪتاب قابل قدر آهن: 1) تاريخ محمد مصطفي صہ 2) صديق اڪبر، 3) فاروق اعظم، 4) سيرت عثمان، 5) حيدر ڪرار، 6) خاتون جنت، 7) غوث اعظم، 8) نو مسلم هندو راڻيون، 9) راحت الروح تذڪروه مخدوم نوح هالائي، 10) توحيد اسلام ترجمو تقويت الايمان، 11) اعتقاد صحيح (مذهب اهل حديث)، 12) مقصد زندگي (فلسفہ علم نفس)، 13) الختم علي فم الخصم (رد قادياني)، 14) لاجواب تحرير، 15) قرآني صداقت، 16) هندو ڌرم ۽ قرباني(رد آريہ و هنود)، 17) الهام الباري ترجمہ تجريد البخاري پنج جلد، 18) ترجمہ فتح الغيب (تصوف۔

Gul Hayat Institute

نامڪمل)، 19) تذڪره مشاهير سنڌ، 20) اظهار الڪرامت في مسئلہ الخلافت والامامت (اسلامي سياست)، 21 اذڪار حسين (رد شيعہ).

متين ڪتابن مان گهڻا ڪتاب ڇپيل آهن جيڪي، ناياب بہ ٿيا آهن. انهن کان سواءِ گهڻا ئي ڪتاب اڃا مسودن جي صورت ۾ هئا، جن مان گهڻو تعداد ضايع ٿي ويو. مولانا صاحب جي سڀ کان اهم تصنيف "تذڪره مشاهير سنڌ" آهي، جنهن ۾ سنڌ جي اعليٰ ۽ مقتدر شخصيتن جي زندگيءَ جو احوال هڪ هنڌ جمع ڪيل آهي. هيءُ ڪتاب مسودي جي صورت ۾ سال 1944ع ۾ چورائجي ويو. مولانا صاحب کي انهيءَ تصنيف جي ضايع ٿيڻ جو سخت صدمو پهتو ليڪن مولانا صاحب جنوري 1945ع ۾ انهيءَ ڪتاب کي وري نئين سر لکڻ شروع ڪيو جنهن ۾ 1946ع تائين اوائل اسلام کان وٺي سنڌ جي ڏيڍ سئو بزرگن، صوفين، عالمن ۽ شاعرن جا احوال جمع ڪيا هئائين. انهيءَ کان سواءِ اڃا بہ ٽن سون کان وڌيڪ سنڌي بزرگن جا حالات منتشر حالات ۾ وٽس موجود هئا، جن کي هٿ ڪرڻ لاءِ مولانا صاحب سنڌ جا ڪيترائي قديم ڪتبخانہ ڏٺا هئا. انهن ڪتابن کانسواءِ مولانا صاحب جا اهي بيشمار علمي ۽ تحقيقي متفرق مقالا وغيره علحده آهن، جيڪي ماهوار "توحيد" جي ويهن سالن جي پرچن ۾ پکڙيا پيا آهن. مولانا صاحب فارسي ۽ عربيءَ جو جيد عالم ۽ سنڌي ٻوليءَ جو ماهر هو سندس سنڌي لکڻي جي هڪ خاص خوبي هيءَ آهي، جو هر پڙهيل توڙي اڻپڙهيل ان مان هڪ جيترو فائدو وٺي ٿو سگهي. فارسيءَ ۽ عربيءَ جا اکر بہ اهڙيءَ طرح تہ استعمال ڪيا اٿس جو سنڌي جي سونهن ويتر وڌي ويئي آهي. مولانا صاحب نثر نويسي سان گڏ شاعريءَ جو بہ هڪ سهڻو مذاق رکندو هو. سندس تخلص "وفائي" هو. اوائلي دور ۾ ڪجهہ شعر و شاعري بہ ڪيائون. سندس پهريون شعر ڪراچيءَ مان نڪرندڙ ۽ قديم سنڌي ماهوار رسالي "الاسلام" ۾ 1913ع ۾ شايع ٿيو. "امداد يتيمان" جي عنوان سان نظم بہ مولانا صاحب جي تصنيف آهي. اخباري ۽ قومي مصروفيت سبب، شاعريءَ جو شغل گهڻو وقت رهي نہ سگهيو انهيءَ هوندي بہ جيڪا شاعري ڪئي اٿن، ان ۾ گهڻي قدر قومي رنگ موجود آهي. البت، رسالي "توحيد" ۾ جابجا تاريخي قطعات نظر اچن ٿا، جيڪي مولانا صاحب پنهنجي دوستن ۽ عزيزن جي وفات تي قلمبند ڪيا هئا. مولانا صاحب جي آخري

Gul Hayat Institute

تصنيف "لطف اللطيف" مولانا صاحب پنهنجي وفات کان اڳ ٽن مهينن جي مختصر عرصي ۾ ماهه سيپٽمبر کان نومبر 1949ع تائين لکي ختم ڪيو ۽ سندس حياتيءَ ۾ ئي ڇپجڻ شروع ٿي ويو پر ڪتاب جي مڪمل ڇپجڻ کان اڳ ئي مولانا صاحب وفات ڪري ويو.

سن 1942ع ۾ سنڌ سرڪار سنڌي ادب جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ هڪ "سنڌي مرڪزي بورڊ" قائم ڪيو جنهن سنڌي لغت تاهڻ لاءِ هڪ رٿ پيش ڪئي. انهيءَ رٿ کي پايه تڪميل تي پهچائڻ لاءِ ڇهن ميمبرن جي هڪ لغت ڪميٽي ناهي ويئي. انهيءَ ڪميٽيءَ جو هڪ ميمبر مولانا صاحب به هو. ايتري ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو ۽ سنڌ سرڪار اسڪولي سنڌي ڪتابن کي نئين سر جوڙڻ لاءِ جنوري 1949ع ۾ هڪ ڪميٽي ناهي، جنهن ۾ پڻ مولانا صاحب کي شامل ڪيو ويو. هن ڪميٽيءَ کي حيدرآباد ۾ رهي ڪم ڪرڻو هو پر حيدرآباد ۾ پهچڻ کان پوءِ مولانا صاحب ڊبل نمونيا ۾ مبتلا ٿي پيو ۽ ڪميٽي ۾ شريڪ ٿي نه سگهيو. مولانا صاحب کي گهڻي عرصي تائين هيءَ بيماري هلي، پر انهيءَ مان به اٿي کڙو ٿيو. سندس صحتيابي کان پوءِ طبيعت وري خراب ٿيڻ لڳي ۽ آخر 22 جماد الاخر 1369هه برابر 10 اپريل 1950ع ۾ اڱاري رات هن دار فاني مان دارالبقا ڏانهن لاڏاڻو ڪيائين.

اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رٰجِعُوْنَ

Gul Hayat Institute

قطعئہ تاريخ وفات

(از دين محمد ”اديب“ فيروزشاهي)

اڄ هاءِ لڏي ويو ”وفائي“
سنڌيءَ جي سَنڌَ اديب دوران
اي هاءِ حبيب تي جدا ويو
دنيا مان ويو ويو وڃڻ ڪان.
دل چُور هئي اڳي غمن ڪان
زخمن تي لڳو هي زهري پيڪان.
موتي نہ وري، وڃي هتان جو
ٿئي ان جو ملڻ مرڻ پڇاڻان.
دنياءِ ادب ۾ حادثو آهہ
ناقابل صبر آهہ نقصان.
اڄ ڪيري ڪرءِ ادب جي خدمت،
هي باغ ٿيو ادب جو ويران.
مشاط عروسءِ فڪر ماهر،
هو سحر نگار سنڌي سحبان.
منجهہ اثر انهيءَ جو پايو عالي،
همپايہ نہ ان جو ڪو نمايان.
تاريخ نويس، علم جويا،
ان نڪتي سموهيا پريشان.
تازي و دري ۾ دُرفشان هو،
هو دُر ادب جو بحر عمان.

Gul Hayat Institute

هي باغ ادب جو باغبان هو،
هو باغ سخت جو ابرِ نيسان.
ان شاهه لطيف جو لکيو حال،
ان ڪار کي شاهڪار ڄاڻان.
جرئت سان چيائين حق جو ڪلمو
جرئت تي سندس، جريءَ حيران.
منجهه وقت خلافت جي ڪئي جنگ
اُن جنگ جي لاءِ مرد ميدان.
پرواهه نه ڪيائين جيل جي ڪا،
پروانه جان باهه ۾ وڌائين جان.
هن، طرز تي ڪيو ڪم
ورچيو نه ڪڏهن هو پنهنجي ڪم کان
هو محڪم عزم، عالي همت،
مٺ ان جو هجي ڪو ورلي انسان.
مردن جو هو ڪال اڳ گهٽو ئي،
هيڪاري وڌيو سندس وڃڻ کان.
اميدون هيون منجهس گهڻيئي،
سڀ خاڪ ٿيون دريغ ارمان!
ماتم ٿيو محفلِ ادب ۾،
ماتم ڪده آهه بزم-عرفان.
بيگاني يگاني کي سندس غم،
ان درد کان اهل ذوق لرزان.
دل ديده رُئن، جگر تيو داغ،
هن سوز کان صاف سينو سوزان.
مشرب ۾ عميق فرق هوندي،
ٿيا دل جا وسيع، تنگ غم کان.
بخشيس تصور پاڄهه وارو
بخشيس تصور، حور غلمان.

Gul Hayat Institute

ڪو لطف جو پاڇو قائم ان تي،
نت ان تي وساءِ ابر احسان.
آغوش ڪرم ۾ وٺ ڪريما!
بديون بدلاءِ نيڪين سان.
ٿئي حڪم نجات لاءِ جاري،
منجهه خلد برين وڃي خرامان.
سال آهه- ”باغهائي فردوس“،
فردوس ۾ ڏينس باغ بستان.
مقبول ”اديب“ جي دعا ڪر،
ايمان سان لڏاءِ هن جهان مان!

Gul Hayat Institute

مولانا دین محمد وفائی

مولانا دین محمد وفائی (مرحوم) سندھ کے عظیم سپوت تھے۔ وہ بہ یک وقت، صحافی، تذکرہ نگار مؤرخ، عالم دین، مصلح اور سندھ کی ثقافت کی ایک نمائندہ شخصیت تھے۔ انہوں نے نہ صرف سندھ میں تحریک آزادی کو پروان چڑھایا، بلکہ سندھ میں علمی، ادبی، تاریخی اور ثقافتی تحریک پیدا کی۔ انہوں نے بلند پایہ صحافت کا نمونہ نہ پیش کیا۔

مرحوم مولانا دین محمد وفائی کی شخصیت، خدمات اور ان کی سیرت کا مطالعہ، ملک میں سندھ کی زبان، تہذیب، روایات اور تاریخ اور یہاں کے اکابر کے مطالعے کا شوق پیدا کرے گا اور وطن سے اور اس کی ہر چیز سے محبت اور اس کے لیے فدایت کا ایک نیا جذبہ پیدا کرے گا۔ ان کی سوانح حیات سندھ کے ایک خاص دور کی علمی، تہذیبی، سیاسی اور اصلاحی تحریکات کی ایک تاریخ ہو گی۔ ان پر اردو میں کتاب وقت کی اہم ترین ضرورت ہے۔

ابو سلمان شاھجہانپوری

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

متن

شاهه جي رسالي جو مطالعو

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

فصل پهريون

شاهه صاحب جي وقت ۾ سنڌ جي انقلابي حالت

حضرت شاهه عبداللطيف رحه جو زمانو سنڌ ۾ هڪ وڏو ڳرو انقلابي زمانو آهي. سلطان عالمگير جي وفات وقت شاهه صاحب جي ڇمار سورنهن سال جي هئي ۽ مغل سلطنت جا گورنر، اڪبر اعظم جي زماني کان وٺي جو سنڌ ۾ مقرر ٿيندا ايندا هئا، تن جو سلسلو شاهه صاحب جي سامهون ڪپجي ويو هو ۽ سنڌ جي حڪومت جا سمورا اختيار ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حوالي ٿي چڪا هئا. ميان نور محمد پنهنجي طاقت سان سموري سنڌ تي قبضو ڪري ورتو هو جنهن ۾ هاڻوڪي بلوچستان جو سبي تائين وارو حصو به اچي وڃي ٿو. هوڏانهن سلطان عالمگير جي وفات سنه 1706ع مطابق 1118هه کان پوءِ عالمگير جي همه گير انتظام کي سنڌس پويان نه سنڀالي سگهيا ۽ نه وري هنن ۾ اها لياقت ئي هئي.

اڪبر اعظم جي زماني کان وٺي جو "همه اوست" جو فلسفو هندستان ۾ پکڙجي رهيو هو تنهن مان ڪي بي سمجهه غلط معائنون ڪڍي، گمراهه ٿيڻ لڳا ۽ اسلامي واٽ کان ڀٽڪڻ لڳا. انهي ساڳئي صوفياڻي فلسفي جي مقابلي ۾ امام رباني جي فرزندن "همه اوست" جو فلسفو پيش ڪيو. عالمگير اورنگزيب عام رعايا جو لاڙو امام رباني جي فلسفي ڏانهن ڏسندي، پنهنجي حڪومتي انتظام کي قائم رکڻ لاءِ، هن پوئين فلسفي جي تائيد ڪئي. انهيءَ فلسفي وارا، يعني نقشبندي طريقي جا پوئلڳ ۽ سنڌن اڳواڻ ظاهري شرعي حڪمن جا ڏاڍا پائبند هئا ۽ بادشاهه به هڪ وڏو ديندار ماڻهو هو جنهن ڪري هڪ طرف هندن کي اها ڳالهه ڳري لڳي ٿي، جو سنڌن دل گهريو ويدانت فلسفي يا همه اوست واري خيال کي ڌڪ لڳي رهيو هو ۽ ٻئي طرف کان ايراني (شيعن) اميرن ۽ توراني (حنفي سنين) سردارن جو اختلاف وڌي رهيو هو. بادشاهه عالمگير جي پوين ۾ ايترو حوصلو ئي ڪو نه هو جو سموري هندستان جي انتظام کي سنڀالي قابو ۾ آڻي سگهن، جنهن ڪري

شاھہ صاحب عام شاعرن وانگي ڪنھن بہ عاشقانہ قصي کي ترتيب وار بيان نٿو ڪري، منڍ کان وٺي پڇاڙي تائين جيئن قصو ٿي گذريو آهي، تيئن نٿو ٻڌائي پر، هڪ نئون ۽ نرالو رستو وٺي ٿو. سنڌ جي ماڻهن کي جڻ هڪ واقعو پوري طرح ڄاڻ ۾ آيل آهي. هو چڱي ريت هن کان سڃاڻ آهن، شاھہ صاحب انهيءَ اڳ ۾ ئي ڄاتل ڪهاڻي کي نظم جي لڙهي ۾ پوئڻ شروع ڪري ٿو. ڪٿي سهڻيءَ جي سهاڳ ۽ ڏهاڳ ۽ لس لهرين ۾ لڙهڻ جو بيان ڪندو وڃي ٿو ڪٿي سسئي جي جهنگ جبل جالڻ ۽ فراق جي ڦوڙائن جو دردمنداڻو داستان آڻي ٿو. ڪٿي مارئي جي سيل ۽ ست ۽ عمر جي پاڪ حياتيءَ جو اهڙي انداز ۾ ذڪر ڪري ٿو جو جڻ اهي ڪهاڻيون اڳ ۾ ئي تفصيل وار ماڻهن کي معلوم آهن ۽ شاھہ صاحب ٻڌل ۽ ڄاتل شيءِ کي هڪ نرالي انداز ۾ نروار ڪري رهيو آهي. قرآن مجيد جو بہ ساڳيو انداز بيان آهي، گذريل زماني جي قومن ۽ ماڻهن جي افعالن ۽ ڪرتوتن جي ڪهاڻي ۽ ان جي نتيجن جو جتي بہ بيان اچي ٿو ان جو نمونو اهڙو رکيل آهي جڻ تہ اهي واقعا اڳ ۾ ئي ماڻهن کي معلوم آهي، هاڻي فقط هنن کي نتيجن کان خبردار ڪيو وڃي ٿو. ان رنگ ۾ ڪنهن ڳالھہ جو بيان ڪرڻ ۾ علم بلاغي يا فصاحت جو وڏو راز سمايل آهي، جنهن جو بيان اسان اڳتي هلي ڪنهن ٻئي هنڌ ڪنداسين.

شاھہ صاحب جو سندر ڪلام سندس حياتيءَ ۾ ئي هنڌين ماڳين هلي ويو ۽ سڀ ڪنهن صحبت ۽ سنگت ۾ هي ڪلام ڳائڻ ۽ مثال طور پيش ڪرڻ ۾ آيو ٿي. سنڌ وارن جون اکيون کلنديون رهيون تہ اسان ڌارين جي ڪاهن ڪري پاڻ کي وساري ويٺا هئاسين تہ ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيون. سنڌ ئي آهن جنهن ۾ عشق جون آکاڻيون آهن، جنهن کي پنهنجي تهذيب آهي جنهن ۾ صحيح تصوف آهي ۽ پنهنجي پريم واري مايہ دار ٻولي آهي، پنهنجي شاعري آهي. سنڌ ۾ جو فارسي جي رواج ڪري سنڌي زبان ڏانهن هڪ نفرت پيدا ٿيل هئي، سا شاھہ صاحب جي ڪلام واري ڪرامت سان محبت سان بدلجڻ لڳي.

هندن کي جو ڪن اکرن اچارڻ ڪري مسلمان ٿيڻ مجبور ڪيو ويندو هو سي بہ شاھہ صاحب جي ڪلام کي پنهنجو سمجهي سنڌ ۽ سنڌ وارن کي پنهنجو سمجهڻ لڳا. ويدانت فلسفي جي رنگ ۾ هندن جي واتان اسلام جون اهم ڳالهيون چورايون ويون آهن جي هوند مذهبي ماڻهو سموري ڄمار مٿو ڪپائين تہ بہ هڪ هندو کان ان جو اقرار ڪرائي نہ سگهن.

Gul Hayat Institute

وحده وڏيا الاالله اڌ ڪيا،
محمد رسول الله چئي مسلمان ٿيا،
عاشق عبداللطيف چئي انهي پهہ پيا،
تيلان ڏٺي ڏٺا، جيلان وحدت ويا گڏجي.
آگي ڪيا اڳ ڪهين نسورو ئي نور،
خوف عليهم ولاهم يحزنون، سچن ڪونهي سور،
مولئ ڪيو معمور، انگ ازل ۾ ان جو.

الله جي هيڪڙائي ۽ رسول الله ﷺ جي رسالت جي قبوليت ۽ قرآن شريف جون آيتون، شاهہ صاحب هندن جي واتان بہ ان ريت چوائي ٿو جيئن هڪ مسلمان چوي يا ان جو اقدار ڪري هوڏانهن اهي اقرار جيڪڏهن شاهہ صاحب جي زماني ۾ ڪنهن مذهبي ماڻهو جي اڳيان ڪو غير مسلمان ڪري ها تہ جهٽ مٽس مسلمان هجڻ جي فتويٰ ڏيئي کيس مجبور ڪيو وڃي ها تہ اٿي اسان جي پر ۾ گڏجي رهہ.

شاهہ صاحب پنهنجي زماني وارين نرالين حالتن کي سامهون رکندي، نہ فقط سنڌ وارن کي ڌارين جي غلامي کان آزاد رهڻ لاءِ آواز بلند ڪيو پر، ان سان گڏ صوفيانہ رنگ ۾ سنڌ جي هندن کي بہ ان حد تائين پنهنجي ويجهو آندو جو هو شاهہ صاحب جي ٻولي ۾ اهو سڀ ڪجهہ چوڻ لڳا، جو هڪ پڪو موحد مسلمان کلي دل سان چئي سگهي.

مياں نور محمد ڪلهوڙي جي ڏاڪڙن ۽ انقلابي زماني کان پوءِ سندن پٽن ۾ گادي جي سوال تان اختلاف پيدا ٿيو. ميان محمد مراد وڏو فرزند هو پر عام راءِ ميان غلام شاهہ ننڍي پٽ جي فائدي ۾ هئي. ميان غلام شاهہ پنهنجي والده سميت شاهہ صاحب جو ڏاڍو معتقد ۽ پڪي ويساهہ وارو هو. جيتوڻيڪ هو گادي تي شاهہ صاحب جي وفات کان پوءِ سنہ ۱۱۷۱ھ ۾ ويٺو مگر سندس عدل، انصاف ۽ رحمدلي ڪري سموري سنڌ وارا ساڻس سازگار هئا، ميان غلام شاهہ کان اڳ ۾ سندس وڏو ڀاءُ ميان محمد مراد سنڌ جو والي ٿيو مگر هن ۾ حڪمراني جي پوري لياقت ۽ ڪامل قابليت ڪا نہ هئي، جنهن ڪري هو صاحب تڏجي ويو ۽ ميان غلام شاهہ جو صاحبزادگي جي وقت ۾ ئي ماڻهن وٽ پيارو هو سو گادي نشين بڻايو ويو. ميان عطر اختلاف جو علم بلند ڪيو مگر اهو بہ هارائي ميدان خالي ڪري ويو. هاڻي فقط ميان غلام شاهہ هو جنهن

ليٽيون لڳيون پيون هونديون هيون. ملڪ ۾ وڏا وڏا ٻيلا ۽ جهنگل هوندا هئا. درياءَ جي ڪنڌي سان ڇاهنڪ ۽ ڪانهہ بہ جام ڄڻا هوندا هئا، جتي مالدارن جي مينهن جا وڳ پيا چرندا هئا. ميهارن جون مينهون دريائي ٻيلن ۾ چرنديون ۽ ميهارن جي تنوارن تي ڪن ڏينديون هيون:

چاهڪ چري، تار تري، آيون مٿي آر،
ڪوڙئين ڪر ڪڻنديون، سڻي سڏ ڏرار.

مينهن جا بہ ڪيئي قسم هوندا هئا، جن سان ٻيلا پيا ٻهہ ٻهہ ڪندا هئا. شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

ڪاريون ڪنڌيون ڪکيون، وارا ڪيون وين،
جوءِ جا جانارن جي ٻيلا ٻهہ ٻهہ ڪن.

انهيءَ زماني ۾ مينهن کي جيڪي ساز پاتا ويندا هئا، تن ۾ ننڍي قسم جا چڙا بہ هوندا هئا:

محبتي ميهار جي، چڙن چوريا چاڪ

چڙن کان پوءِ وڏا ڏنير يا وڏا چڙا مينهن کي پائيندا هئا، جن کي ڪرڪي يا گهنڊ بہ چيو وڃي ٿو:

ڪرڪن خوش ڪيا، محبتي ميهار جي

گهنڊ جو آواز تہ ميل ڪن تي مائيٽي جهنگل ۾ ٻڌڻ ۾ ايندو آهي:

ڪيڏانهن گهنڊ گڙن، ڪيڏانهن اٿي ويون.

انهن سازن کان سواءِ ٻين وڏن چڙن جو قسم سانير يا سانيارا بہ آهن، جن جو آواز سٽل ماڻهوءَ کي سجاڳ ڪري وجهي ٿو:

ستي جاڳاياس، سانير سپرينءَ جي.

هن پر سيم هوءِ، ستي سانيارن جي.

ننڍي چڙيءَ يا وڏي چڙيءَ کي جيڪا شيءِ ڏڪ لڳڻ سان ٻولائي يا پڙلاءُ پيدا ڪري ٿي، ان کي چئبو آهي "لار". شاهہ صاحب ان تي بہ ويهي

ويچار ڪيو آهي:

لارن جا لنؤن لائي، سا ڪيئن آچيان عام.

لاري سانپر جي سڱ يا پڪي ڪاٺي جي ٺهيندي آهي، جا چڙيءَ جي اندرين گولائيءَ ۾ چلي سان لٽڪائي ڇڏبي آهي.

ميهار پنهنجن مينهن کي مڇرن کان بچائڻ لاءِ دونهون دکائيندا ۽ باهيون ٻاريندا هئا. مهمان يا مسافر دونهين جي وسئون تي لنگهي اچي ميهار وٽ آجهاپا ڪندا هئا:

دونهين دوست ميهار جي، ڏئي جيئن ڏنائين.

شاهه صاحب هتي ڪاري دونهين دوست جي کي ڏئي سان تشبيهه ڏيئي ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي:

هوءَ جا ٻري باهه، مَنهَن ميهارن جي.

سنڌ وارن جو سنڌو نديءَ سان ساهيپو رهندو آيو آهي. سنڌو نديءَ کي اڪرڻ لاءِ مڪڙي يا ملاح نه ملندو هون ته پوءِ سيٺهه، سانداري سنڍ يا ترهو ترڻ لاءِ ڪم آڻيندا هئا. پر جيڪڏهن اهي نه هٿ ايندا هون ته پوءِ گهڙو ڪٺي گهڙي پوندا هئا. سهڻي جي سر مان فرمائي ٿو ته:

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، ڪري الله توهار.

ننڍين واهڙن تي ٻه ٻيڙيون هونديون يا وڏا نوڙ آرپار ٻڌي ڇڏيندا هئا. پوءِ لٺا لاهي مولهياتي وانگي ٻڌي پاٽيءَ ۾ گهڙي پوندا هئا. سهڻي ويچاريءَ کي اهو سمورا وسيلا ڪونه هئا. جنهن تي شاهه صاحب فرمائي ٿو ته:

نه ملاح نه مڪڙي، نڪي ٻڌائون نوڙ

موهائي جو بيان شاهه صاحب هيئنئين شعر ۾ ڪيو آهي:

گهڙو ڀڳو تان گهوريو پڇي تام گهڙي،
مولهاتو محب جو پڇي ٿيو پري،
مٿان وير وري، ساهڙ ڏنم سڏڙا.

ساوڻ جي برسات ۾ ساوڪ ۽ سبزي ٿئي تي ۽ مينهن ۾ کير مکڻ جام ٿئي ٿو. شاهه صاحب ٻهراڙيءَ ۾ اهي نظارا ويهي اکين سان ڏٺا آهن ۽ سنڌ جي

Gul Hayat Institute

ويندو اٿس. شاهه صاحب جي زماني ۾ ايئن نه هو جو ان به ارزان ٿئي ٿو ۽ مکڻ به ماٽيءَ ۾ آهي، پر تنهن هوندي به ڪلمو ياد آهي ۽ ڪلمي سان ماڻهو پنهنجن قلبن تان ڪس لاهي رهيا آهن. ماهي مال کان پوءِ ڳائي جو نمبر آهي، پر شاهه صاحب جي پريت ماهي مال سان گهٽي آهي، جنهن ڪري ڳنوارن جو بيان ڏاڍو گهٽ ڪري ٿو. برسات پوي ٿي، ماڻهو خوشيءَ ۾ نتا ماپن، سنگهاريون ڏاڍيون سرهيون آهن. ڳنوار به پنهنجي مال چارڻ جون ڳالهيون پيا ڪن:

وري وڏي وس جون ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،
سيد چوي سين، آهي توتي آسرو.

سنڌي ماڻهو تمام پلا ڏاند به ڏاريندا هئا، جن جي ياج جو بيان ڪندي فرمائي ٿو ته:

ڏاندن سان سيد چئي، ڪي پيياديون پهچن.

وهڙن، يعني ننڍن نيتن ڏاندن جو به نالو آڻي ٿو.

هٽي چيلهه چرون ڪئي وه پئي وهڙن.

سنڌ جو اوٺو مال

عرب ديس وانگي، سنڌ ۾ اوٺو مال به شاهه صاحب جي زماني ۾ عام جام هو. ماڻهو ڪيتيءَ جو ڪم به انن کان وٺندا هئا ۽ واپار لاءِ به اُنن جا قافلا ڪم ايندا هئا. سنڌ کان نڪري، اهي قافلا هڪ طرف ڪڇ ڀڄ ۽ ڪانياواڙ ڏانهن مال کڻي ويندا هئا ته، ٻئي طرف قندار ۽ هرات وڃي دنگ ڪندا هئا. اُٺ خشڪي جي ٻيڙي آهي جو هفتن جا هفتا اج ۽ بک ۾ پنيءَ تي مال لڏيو هلندو رهي، ديس پرديس ماڻيندو وتي. سنڌ ۾ اُنن تي واپار کان سواءِ پيا ڊگها سفر جهنگلن ۽ جبلن، برن پٽن جا اُنن جي وسيلي ڪيا ويندا هئا، جنهن ڪري سنڌي ماڻهن جو انن سان هڪ قسم جو چاهه ۽ پيار هوندو هو. انن جي قافلن جون پرديس ۾ قطارون ڪاهي هلندا هئا. مسافرن کي تاڪيد ڪيو ويندو هو ته قطار کان ڪڇجي نه وڃن، متان لوڙائن جي ور چڙهي وڃن پوءِ هٿ هٽا پون:

چڄ م قطاران، ساٿ چڙهندو لڪئين،

مچڻ تئين پويان، وڳ واٽ نہ لهين.

سنڌ ۾ گهليون ۽ غنيم گهوڙن تي چڙهي اچي گهيرا وجهندا هئا، هاجا هٽي رمندا هئا، پر ڪڏهن ڪڏهن اُنن جي وسيلي بہ اهڙا واقعا تي گذريا هئا، پر تمام ٿورا. جو تہ اٺ پاڇوڪڙ جانور آهي تنهن ڪري ڌاڙيلن کي گهڻو گهٽ ڪم ايندو آهي، سسئي جي واتان شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

گهوڙن هنئين سيڪا، اُنن هنئين آئون.

جيئن عربن وٽ شينهن، ترار ۽ اُٺ جا ڪيترائي جدا جدا نالا آهن، تيئن سنڌ ۾ اُٺ جا بہ ڪيترائي نالا رکيل آهن. هن وقت اوٺي مال جو اڳين سمي جيترو چلاءُ ڪو نہ آهي، جنهن ڪري هنن جو سماءُ بہ ڪونهي. شاهہ صاحب جي وقت سنڌ ۾ اُٺن کي جن جدا جدا نالن سان سڏيندا هئا، تن جو سندس ڪلام مان پتو پروڙي سگهجي ٿو. (1) اُٺ کي ڪرهو ڪوهل، ڪرهہ بہ سڏيندا هئا. لفظ ساڳيو پڙهڻيون الڳ الڳ آهن.

ڪرهو نہ ڪي ڪان پيرين آئون نہ پڇٽي

آئون ستي هو هليا ويا ڪرهل ڪاهي

(2) ميو جنهن جو جمع آهي مين.

ميا مچ منٿ، اڄ منهنجي ڪرها.

مين ڪي مذڪور آهي اُڻ ترڻ اڳين پنڌ جي.

(3) ڏاگهو، جمع ڏاگهن پور وهيءَ ۾ پهتل اُٺ.

ڏاڍيئي نہ ڏانگهن کي، اوڳي ساڻ اڳٺ

(4) چانگو، چانگا چندن چاريان انئي پهر اپار.

(5) پور، اُٺ جو رنگ گهڻو ڪري ڪڪڙو ڳاڙهو ٿئي، پر ڪن جو رنگ وري پوراڻ تي وڏيڪ هوندو آهي تنهن کي پور چوندا آهن.

پور نہ چري پور، چڏيون تور تڪون ڪري

Gul Hayat Institute

(6) ليڙو، جمع ليڙن.

ليڙو لاٽي کي چري، نير ساڻ نئي.

اُس ۾ لڳي اونئين، ليڙن لڪ ۾ لڳ.

(7) گنگو، اُٺ جو اهو نالو سندس حقيقت حال موجب سسئي جي واتان رکايل آهي، جو راتو رات چپ چاپ ۾ سندس پنهونءَ کي اُنن تي پلاٽيو پرديس ڏانهن پريا ويا. نه ته ٻي صورت ۾ اُٺ پريو به رڙي ته سگهو به رڙي، فقط ايترو سو آهي، جو هلڻ ويل جهڙو گنگو چپ ئي چپ، چپ ئي نه چوريندا آهي! پٺائي سسئيءَ پاران فرمائي ٿو:

گنگن ساڻ جنگن منڊ اسونهين ميڙئين

جم ورچي چڏيين سندو گنگن گس.

(8) گورو، جمع گورن، اهو اگرچ ڏاچي جي کير پياڪ ڦر لاءِ ڪم آڻيندا آهن، پر شاهه صاحب وڏي ڄمار واري اُٺ لاءِ ڪم آندا آهن.

ونگئي نه وارن سين، گورن جا گوڏا.

(9) توڏو جمع توڏا، معنيٰ نوڙهو. اٺ کي سگهن نه هجڻ ڪري انهن لقب سان سڏيندا آهن:

اڳڻ متي اوپرا جڏهن ڏنئي توڏا.

(10) بوتو، جمع بوتا ۽ بوتن.

لطف سان لطيف چئي لنگهيو بر بوتن.

بوتي ۽ بلوچ جي رڙهي پسان روءِ.

(11) ليڙو، جمع ليڙا ـ ليڙن.

ليڙن جي لطيف چئي هلڻ سندو هوس.

(12) ڪنوات، نؤجوان اُٺ.

ڪسر چڏ ڪنوات، وڪون وجهه وڏنديون.

Gul Hayat Institute

(13) مهري، تمام پلو اُٺ.

مڙ مانڻ مهري، آڻي جهوڪ ڪيا جهوڪ ۾.

(14) پربت۔ وڏو قدآور اُٺ.

آئون ستي هو هليا، پلاڻي پربت

(15) ناقو، عربي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ ڏاچي، جنهن تي سواري ڪئي وڃي.

منڊ پيادي پنڌ گهڻو نہ مون اُٺ نہ ناقو.

(16) اولاڪ: سنڌ جي بلوچستان واري پاڳي ۾ اولاڪ فقط وهٽ جي ڪم ايندو آهي ۽ شاهہ صاحب سُر سسئيءَ ۾ ان کي اُٺ جي معنيٰ ۾ آندو آهي.

معذور ڪي ماريو اولاڪن اڇي

(17) شتر، فارسيءَ ۾ اُٺ کي شتر سڏيندا آهن، شاهہ صاحب اهو لفظ بہ سُر ديسي ۾ ڪم آڻي ٿو.

ڪجاڙيا ڪاهي، شتر اُن سينگاريا.

(18) جمازه، جمازه عربي لفظ آهي، معنيٰ تکي مان تکي رفتار وارو اُٺ.

جتي جمازن کي، جيل ٿين جنجال.

ٻئي هنڌ شاهہ صاحب "ز" جي بجاءِ "ج" ڪم آندو آهي، جماز کي جماج آندو اٿس، سنڌيءَ ۾ زاءِ کي جيم سان بدلائڻ جو جهونو رواج آهي.

ڪيهون ڪوهن پٽين، ڪوڪون جماجان.

(19) روڏو، گنجو اُٺ جنهن جي ٽڪڻ تي ٻج نہ هجي.

ڪرڙا ڏونگر ڪهہ گهڻي جت ويا روڏا رنگائي.

ان سمي ۾ اُٺن جي چمار سالن پٺاندڙ جيڪا مقرر هئي، شاهہ صاحب ان کي پنهنجي هڪ ڏوهيڙيءَ ۾ هڪ هنڌ ٿي ويهي بيان ڪيو آهي، جنهن مان سندس مطالعي ۽ سنڌي زبان جي وسيع ڄاڻ جو پرو پئجي سگهي ٿو. فرمائي ٿو:

دوئڪ دهليا جت، گورا هلن نہ گس ۾،
چؤ سال ٿي نہ چلڻا، ٿي تنگ نهاري تت.

Gul Hayat Institute

سودي انهي سيد چئي، پوءِ پنجارين پرت،
ان اڙانگي پنڌ جي ڪا نيشن پئي ترت،
سسئي وڏي ست، جا اهڙي پر پنڌ پئي.

دوئڪ، يعني ٻن سالن جو وهٽ، جنهن ڪيرئي جي ڏندن پڄڻ ڪان پوءِ ٻه نوان ڏند پاتا هجن.

چؤسال: چئن سالن وارو جنهن چار نوان ڏند وڌا هجن.

پانجاريل: پنجن سالن وارو يعني پورو جوان وهٽ.

اهي اصطلاحون گهوڙن جي چمار لاءِ به ڪم اينديون آهن. ڏاندن لاءِ دوئڪ کي ٻڙاندو ۽ چؤسال کي چوڳو ڪم آڻيندا آهن. نيش انهيءَ اُٺ کي چئبو آهي جو قوهه جواني کي رسندو آهي. حقيقت ۾ اُٺن جي جدا جدا چمار لاءِ نالا هن ريت آهن:

1) ڪير ڏاٽڪ گوري کي "لاعرو" چوندا آهن. اهو ساڳيو لفظ ڳئون جي ڪير پياڪ ڦر لاءِ به ڪم ايندو آهي، اهو نالو اُٺ جي گوري لاءِ هڪ ورهه جي چمار تائين ڪم آڻيندا آهن. 2) ٻن سالن واري ڦر کي "ڏيڙ" يا "ڪنواٽ" چوندا آهن. 3) ٽن سالن واري کي "ٻهاڻ"، ٻهاڻ گهوڙي جي انهي ڦر کي به چئبو آهي جو اڃا سنجن وجهڻ جهڙو نه هوندو آهي. 4) چئن سالن واري کي "ٿهاڻ" يا "نرات" سڏين. 5) پنجن سالن واري کي "چٽ" 6) ڇهن سالن تائين دوڪ.انهيءَ چمار ۾ هيٺين چاڙي ۾ ٻه نوان ڏند چمندا آهن. 7) ستن واري کي "چوڳو" يعني چئن ڏندن وارو. 8) اٺن سالن واري کي "ڇڳو"، ان وقت اٺ کي 6 ڏند ٿيندا آهن. 9) انهي چمار ۾ اُٺ جي ٻنهي چاڙين جي پاسن ڪان به تڪا ڏگها ڏند نڪرندا آهن، پوءِ چئبو آهي ته هاڻي اُٺ "نيش" ٿيو آهي. 10) ان ڪان پوءِ ٽن سالن اندر ٻيا چار نيش نڪرندا اٿس، اها اُٺ جي وهي موٽڻ جي نشاني آهي، ان کي "ارموش" چئبو آهي. جيئن پوءِ ٿيئن ويندو هٽندو. ڪاڏ خوراڪ واري اُٺ جي ٽيهن ورهن تائين چمار جٽاءَ ڪري ٿي.

اُٺن کي ڏواڻ ۾ پائند به وجهندا هئا ته جيئن جهنگ چرڻ ويل وارڻ يا هٽ ڪرڻ ۾ سولائي هجي. زوراڪ اُٺن کي نيل يا نير پائيندا هئا ته چنائي پڄڻ ڪان قابو رهي.

نو نير، ڏهه ڏاوٽيون، پندرهن پئند پياس،
جڻهن سجڻ ياد پياس، چرڪ چنائين هڪڙي

اُنن کي ٻچڇيءَ ۾ ٻانا ۽ مالهائون بہ پائيندا هئا ۽ ڪجاون يا هيدي تي ريشمي جهليون وجهندا هئا. اُٺ کي سواري لاءِ سينگاريو ويندو هو:

ٻل ٻانا يا توت جا، موتين ٻتيس مال،
ڪديفي جي ڪرها، هيدي پائين حال.

اُنن جي سونهن لاءِ تليون ٻڌندا ۽ مهارن ۾ ٽونئر پوئيندا هئا، هلويون هٽائيندا هئا:

تليون ٽونئر هلويون، مين سر موچار.

اٺن جي جهلن ۾ جهوڙا ٽانڪيا ويندا هئا، وس آهر ڪي امير ماڻهو تہ موتين جي جڙاءَ جا جهوڙا بہ جهلن ۾ لڳائيندا هئا:

جهوڙا جن جهلن ۾ هيري لک هزار

سون جون دهريون بہ اٺن کي پائيندا هئا:

ان کي ناڪيليون نڪن ۾، دهريون دليلا.

سنڌ سونهاريءَ ۾ ماهي ۽ ٻڪائي مال ۽ اُنن سان ڏاڍو پيار هوندو هو. اُٺ آهي بہ ڪمائتو جانور، ويچارو "ڪائي ڪوڙ ۽ ڪمائي سچ" وهانوَ شادين تي اُنن تي ڪجاوا ۽ پاکڙا ٻڌي هار سينگار ڪري هلندا هئا، جنهن جو ذڪر شاهہ صاحب پنهنجي مٿئين ڪلام ۾ آندو آهي.

ريڍو ۽ ٻاڪرو مال

شاهہ صاحب جي سنڌ ۾ ٻاڪرو ۽ ريڍو مال بہ جام هوندو هو. اهڙي طرح ٿر ملڪ ۾ تہ رڍون پاليون وينديون هيون. رڍن جي اُن ڪتي ڪتيون ۽ ڏوڙا تيار ڪيا ويندا هئا جي ديس توڙي پرديس اوڏيا ويندا هئا.

پنو هارن پاهيو ڪي وس واهوندن،
لٽو سيءُ لطيف چئي، ٻڌو ڦڻ ڦرن،
اوٺا ڪورين ڪوئري، سرتيون مٿان سسن،
عمر، اُن اگوندري، پاسي ڪانڌ ڪتين.

Gul Hayat Institute

هن بيت ۾ چيٽ جي بهاري مند جو بيان ٿيل آهي، جو شاهہ صاحب مارئي واتان ٿر جي واهوندن يا بهاري جي ٿڏي هير جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ سيءُ لٿا آهن، رڍن، ٻڪرين جا ڦر، جي سيءُ ۾ سڪا پيا هئا، تن ڦڻ ٻڌو آهي، يعني تازا ماتارا ٿيا آهن. ان موسم ۾ گهيٽن ۽ ٻڪرين ۾ ڪاتر بہ پوندي آهي. مارو لوڪ بہ انهي گلابي اُن ۾ پنهنجين سسن يعني ننڍڙن گهيٽن جي ڪونئري اُن ڪتري رهيا آهن. عمر ڪي مارئي ٿي چئي تہ، منهنجي هر هڪ ساهيڙي هن مند ۾ جهجهي اُن پنهنجي ڪانڌ جي ڪيچ ۾ ويهي ڪتيندي آهي. مطلب آهي تہ شاهہ صاحب جي سنڌ ۾ سياري گذرڻ کان پوءِ، ٻاڪري ۽ ريڍي مال وارا ماڻهو جو ڪجهہ پنهنجي مال سان پورهيو ڪندا هئا، سو هن بيت ۾ ڄاڻايل آهي. ڪڏهن ڪڏهن سنڌ جي برساتي ياڱي ۾، منداڻتو وسڪارو نہ ٿيندو هو تہ، هو مال ڪاهي وسندي واري سائي حصي ڏي ويندا هئا. اتي وڃي مال ڪي تاتيندا ۽ تڳائيندا هئا، سندن پراڻا وٿاڻ پٽ پيئنگ لڳا پيا هوندا هئا:

پري نہ ٻڪر دانهن، ان جو پٽڪو نہ سٽان،
ميان! ماروئڙن جا اونهان ڏٺم آنهن،
پڪا ڪٽي پراُنهن، جيڪس لڏيو لوڙياريين.

هن بيت ۾ مالدار ماروئڙن جي لڏڻ جو ورتاءُ ٿيل آهي. هنن جي لڏڻ کان پوءِ، کوهن تي جي پوڻ يا گرٽا چڙهيل هوندا هئا، جتان هو مال کي پاڻي پياريندا هئا، تن جو آواز ڪو نہ اچي ٿو ۽ نہ ٻڪرين جي ٻيڪ ڪا ٻري ٿي، اوڏانهن هنن جي کوهن جا آنهن جا حوض بہ وڏا هوندا هئا، شايد هو پڪا ڪٽي پري هليا ويا آهن، جو لوڙيا "لويون ڍڪيندڙ" ڏسڻ ۾ ٿي نہ ٿا اچن. ڪيڏانهن هليا ويندا هئا، ان جو بيان هيٺين شعر ۾ ڪيل آهي:

جهڙ ڦڙ جت ٿيان اُت اڏايائون پکڙا.

ڌراڙ (ڌنار) يا مالدار ماڻهو گهڻو ڪري ٻاڻ ۾ هڪ هنڌ وٿاڻ ڪري ويهندا هئا، ڇو تہ سنڌ ۾ چوپائي مال جي چوري جو تمام جهونو رواج آهي. مالدارن جو گڏجي رهڻ گهربل هوندو هو تہ جيئن وقت سر هاڻن (چورن يا ڌاڙيلن) سان هاجي هڻڻ ويل مڙس ٿي مڙي مقابلو ڪري سگهن. شاهہ صاحب انهيءَ حقيقت کي سامهون رکندي فرمائي ٿو تہ:

ڏڻ ڏارڻ ڏار رهڻ، اي نہ سنگهارن سٽ،
ڪاهي ايندا ڪڏهين، مٿي وانڍ وهٽ،
جي هاڙو هون مٽ، تہ بہ اوڏو نہ لاءِ ان جو.

يعني ڏڻ ڏارجي ۽ پوءِ ڏنارن کان ڏار رهجي اها سنگهارن يا سانگين جي سٽ يا رسم نہ آهي، ڇو تہ ڪڏهن بہ چور وهٽن تي سوار ٿي وانڍ (مالدارن) جي واهڻ تي ڪاهي اچي سگهن ٿا. جيڪڏهن ايئن ڪو سمجهي تہ چور يا هاڙو منهنجا دوست يا مٽ آهن تہ انهن کان بي خيالو يا ويسلو ٿي نہ ويهجي ڇوٽي آهي تہ:

ڇوران پت نہ ڪائي، توڙي هون سڳا ڀائي.

ڪيٽي

سنڌ ۾ گهڻو ڪري جوئر، ٻاجهر ۽ ڪڪڪ جي ڪيٽي ٿيندي هئي، ان زماني ۾ پاڻي ترتيب سان نہ ملندو هو جنهن ڪري سارين يا ڇانورن جي پوک ايتري گهڻي ڪا نہ ٿيندي هئي. ڪيٽيءَ جو ڪم هاري منداٽن ڏينهن ۾ ڪندا هئا. ڪتي جي فصل کي نر فصل ڪري ليکبو آهي، جنهن ۾ سانوڻي جي پاڻيءَ جا وهڪرا ۽ برسات جا وسڪارا ٿيندا آهن. شاهہ صاحب هارين جي حالت کي سامهون رکندي فرمائي ٿو تہ:

سارنگ کي سعيو، توکي سعيو نہ ٿئي،
گڙي تو گمان ۾، آيو ڪي آيو
هارين لاءِ هر جاءِ ۾، هادي هلايو
متان ائين هلايو تہ بادل آهي بس ڪئي.

مطلب آهي تہ سارنگ مينهن وسڻ جا سعيا ڪري رهيو آهي، پر توکي ڪم ڪار جو ڪو سعيو ئي ڪو نہ آهي. برسات يا سارنگ فقط هن لاءِ هاديءَ هلايو آهي تہ هاري هر ڪاهي آبادي ڪن ۽ سنگاريون سکي ٿي رهن.

مند ٿي منڊل وڃيا، تاڙي ڪئي تنوار،
هارين هر سنباهيا، سرها ٿيا سنگهار،
اڄ پڻ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.

"تاڙو"هڪ ننڍڙي پکيءَ جو نالو آهي، جو برسات پوڻ کان اڳ ۾

تنواريندو ۽ لنئوندو آهي، جنهن جي لات مان اندازو لڳايو ويندو آهي تہ اجهو ڪي اجهو مينهن آيو. هاري موڪن يا واهن تي بہ آبادي ڪندا هئا ۽ هرلا يا ايٺ بہ چاڙهيندا هئا. سانوڻي جي ٻائڙ ٻوڙ ارلي ڪي ڏسندي شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

سورن سانگهاهو ٻائڙ ٻڏو ٻوڙوهي.

ٻائڙ چئبو آهي هرلي جي سموري ڏينگي جي سامان کي، جنهن ۾ ڦرهيون ۽ اوپارا ۽ ارڙين سان اتڪيل مالهہ بہ هوندي آهي. مالهہ ۾ لوٽا ٻڌل هوندا آهن. سانوڻي جي ڪچن ڪوهاڻن جو پاڻي اچي انهيءَ ٻائڙ تائين پهچي ان کي بہ ٻوڙي ڇڏيندو آهي، جنهن کي ڏسندي شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ، مون کي سورن ايڏو سانگهاؤ ڪيو آهي، جيئن سانوڻي جو پاڻي ٻائڙ کي بہ ٻوڙي ڇڏيندو آهي. پڪن کوهن تي بہ نار چاڙهيا ويندا هئا.

جيئن سي کوهي نار وهن واريءَ گاڏئان.

انهيءَ زماني ۾ ڪي مسڪين هاري پورهيت بہ هوندا هئا، جن کي ڏسندي شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

چنا چج هٿن ۾ ڪلهن ڪوڏارا،
پورهئي خاطر پنهنجي، اُٿن سوارا.

ٻهراڙيءَ جا سهنديءَ وارا آبادگار اوطاقون ۽ وٿاڻ بہ اچي هرلن يا نارن تي اڏائيندا هئا. پاڻي ملڪ ۾ مئو هوندو هو پوءِ ان وقت جيڪا لئي لڳندي هوندي تنهن جي کهڙي ڳالهہ ڪجي:

اڳڻ تازي ٻهر ڪنڌيون، پڪا پٽ سونهن،
سرهي سيج پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن،
اسان ۽ پرين، شال هون برابر ڏينهڙا.

هن بيت ۾ ساون ستابن پاڳين جي، ٻهراڙيءَ جي حياتيءَ جو کهڙي نہ سهڻي نموني نقشو ڪڍيو ويو آهي. اڳڻ ۾ گهوڙا ٻيٺل آهن ۽ ٻاهر ڪنڌيون مينهون، رهڻ لاءِ وڏا لانڍ يا پڪا لڳل آهن، موسم سانوڻي ۽ مينگهہ ملهار آهي، سيج وڇايل آهي ۽ پاسي ۾ پريتم ويٺل آهي، ان حالت ۾ جيڪا سرهائي سرير ۾ سمائجي سگهجي ٿي، ان جي بچاءَ لاءِ دل مان آواز نڪري ٿو تہ:

Gul Hayat Institute

اسان ۾ پرين، شال هون برابر ڏينهڙا.

سنڌ ۾ جهونو رواج آهي ۽ شاهه صاحب جي سنڌ ۾ تہ اهو رواج چوٽيءَ تي پهتل هو تہ ٻهراڙيءَ جا پاڳيا ماڻهو واٿڙن کي ماني ٽڪر کارائيندا هئا ۽ پاڻي بدران لسيءَ جو وٽو پري ڏيندا هئا. سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۾ اڄ تائين اهو رواج هلندو اچي. اڳئين زماني ۾ سنڌ وارا لسي ۽ کير وڪڻندا ئي ڪو نہ هئا، پر مکڻ وڪڻڻ هنن وٽ عيب نہ هو. لسي وڪڻندڙ کي ميتڙو يا ڪنجوس ڪري سمجهندا هئا. لسي ولوڙن کان پوءِ پاڻ پيئندا هئا يا وري ڪو سنگتي ساٿي يا ڪو واٿڙو لسي چڪو گهرندو هون تہ وڏي خوشيءَ سان ان کي پاٽو پري ڏيندا هئا. شاهه صاحب فرمائي ٿو تہ:

ساٿين کي سيد چئي پري ڏين پاڻ.

پاڻ يا پاٽو جي معنيٰ آهي وڏو وٽو يا ڪٽوزو. مطلب تہ شاهه صاحب واري سنڌ ۾ لسي جام هوندي هئي ۽ ٻين کي بہ پاڻ پري پيئاريندا هئا. شاهه صاحب پاڻ بہ ڏاڍو لسي جو پياڪ هوندو هو جنهن جو ورتاءُ ڪتاب "لطف اللطيف" ۾ ڪيل آهي. مينهن يا ڳئون جي لسيءَ کان سواءِ ٻاڪري لسي بہ سنڌ ۾ ٿيندي هئي جا مينهن جي لسي جهڙي گهاٽي نہ ٿيندي آهي پر ڇڊي يا پتڙي ٿئي.

پهي پاڪي پتڙي، پرينءَ ساڻ پيان.

پهہ معنيٰ پهرون، ٻڪري يا رڍ. پاڪي لسي، ڪيترا ٿري ماڻهو پاڪي يعني ٻاڪري لسيءَ کي باهہ تي ٿهڪو ڏياري، گهاٽو بڻائي پوءِ پيئندا آهن. اها هنن ڏوٿين لاءِ چڻ کيرڻي آهي.

شاهه صاحب کي سنڌ سان محبت آهي، الفت آهي، هو سنڌ کي سدائين سائو ستابو ڏسڻ گهري ٿو. سارنگ جي موسم ۾ ڪنوڻ ملڪ ۾ چوطرف ڪنوي ٿي تہ ان حالت ۾ بہ شاهه صاحب کي سنڌ ياد پوي ٿي. هو فرمائي ٿو:

ڪنوي خراسان، سک وسايو سنڌڙي.

هڪ ڏکي بيت ۾ فرمائي ٿو:

موٽي ماندائن جي واري ڪيائين وار
وڃون وسڻ آئيون، چوڏس ۽ چوڌار

ڪي اُٺيون استنبول تي، ڪي مٽيان مغرب پار
ڪي چمڪن چين تي، ڪي لهن سمرقندين سار
ڪي رمي ويئيون روم تي، ڪي ڪابل ڪي قندار
ڪي دهلي، ڪي دکن، ڪي گڙن متي گرنار
ڪنهن جنبي جيسلمير تان ڏنا بيڪانير بڪار
ڪنهين ڀڄ ڀڄائيو ڪنهين ڍٽ متي ڍار
ڪن اچي عمر ڪوٽ تان وسايا ولهار
سائينم! سدائين ڪرين متي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.

شاهه صاحب جي ڪلام مان پروڙي سگهجي ٿو ته هو دنيا جي جاگرافي، شهرن ۽ ملڪن جي نالن کان چڱيءَ طرح سڄاڻ هو. ان زماني ۾ ايشيا کنڊ تي مسلماني راڄ هو مگر وطنيت جي لحاظ سان هن کي جيڪا سنڌ جي سانيهه سان پريم آهي، تنهن جو ڪاٿو ئي نٿو ڪري سگهجي. هو سنڌ جي ساوڪ، مالدارن، هارين ۽ جهانگيئڙن جون جهوڪون ڏسي پوءِ فرمائي ٿو ته:

سائينم سدائين ڪرين متي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.

شاهه صاحب جي زماني ۾ ڪي اهڙا واپاري به هوندا هئا، جو اَن جي اٽاٽ واري وقت ۾ ميڙي ڪري، انبار لڳائيندا هئا. پوءِ اڻ هوندي وارن مسڪينن تي مهانگو وڪڻي هنن جو رت چوسيندا هئا. شاهه صاحب برسات پوڻ ۽ سُڪر سٺائي ٿيڻ جو بيان ڪندي فرمائي ٿو ته:

وڄون وسڻ آئيون، ٿه ٿه مينهن ٿمن،
جن مهانگي لاءِ ميڙيو سي ٿا هٿ هڻن،
پنجن مان پندرنهن ٿيا، ايئن ٿا ورق ورن،
ڏڪاريا ڏيهه مان، شال موذي سڀ مرن.

هتي شاهه صاحب سڪر واري حالت ۾ پنجن مان پندرنهن بنجڻ جو

بيان ڏيندي چور بازاري يا بليڪ مارڪيٽ ڪندڙن کي بددعا به ڪئي آهي ته اهي ماڻهو جيڪي اسان جي سنڌ ڏيهه ۾ ڏڪار وجهي اَنُ مهانگو ڪري رهيا آهن، سي موذي يعني غريبن کي ايذائيندڙ شال سيئي مرن ته عام مسڪينن جي جند ته ڇٽي پوي. صوفي انسان ذات جو خادم ٿيندو آهي. هن جي سامهون انسانن جي خدمت ۽ سندن پيٽ جي بندوبست جو وڏو سوال رهندو آهي. جيڪي ماڻهو انسان ذات سان ظلم ڪندا ۽ هنن جي پيٽ تي لت ڏيندا آهن ته اهڙن ماڻهن لاءِ هڪ صوفي عارف جي دل مان "ڏڪاريا ڏيهه مان شال موذي سڀ مرن" کان سواءِ ٻي ڪهڙي آهه نڪري سگهي ٿي:

سيد چوي سين، آهي تنهنجي آسرو.

Gul Hayat Institute

فصل ٽيون

سنڌ ۾ اميري ۽ غريبي

دنيا ۾ اميري ۽ غريبي شروعات کان هلندي اچي. جتي شاهوڪار آهن ته اتي نادار به آهن. نادارن ۽ مفلسن جو انگ دولتمندن کان هميشه وڌيڪ رهندو ايندو آهي. شاهه صاحب واري سنڌ ۾ اهي ٻئي شيون آهن. هن درويش شاعر جو لاڳاپو آهي ڀهراڙيءَ وارن ماڻهن سان تنهن ڪري پنهنجي ڪلام ۾ سنڌ جي ڀهراڙيءَ ۽ ڳوٺاڻي تمدن ۽ رهڻي جو بيان ڪندو رهي ٿو. جيڪڏهن ڪٿي هوند وارن جي ڳالهه اچي وڃي ٿي ته اها به غريبي گذران وارن جي سلسلي بيان ۾ ڳالهه مان ڳالهه ڪندي ايندي رهي ٿي.

سنڌ ۾ شاهه صاحب جي زماني ۾ ماڻهن جي گهرو زندگي ڪهڙي هئي، ان جو تفصيل اوهان هيٺ پڙهي سگهو ٿا.

زالن جا زيور ۽ سندن پوشاڪ

زال ذات جي فطرت ئي ان ريت آهي ته هنن جو هار سينگار ۽ ڳهه ڳٺي ۽ لٽي ڪپڙن سان ڏاڍو پريم ۽ پياس رهي ٿو. زال پنهنجي ڪم عقلي ڪري هڪ ته پنهنجي ڏيکاءَ جي متوالي هوندي آهي، ٻيو ته پنهنجي واڪاڻ تي مري مٽو ڏيندي آهي. ٻيو ڪو واڪاڻ نه ڪندس ته پنهنجو پاڻ کي ويٺي پڏائيندي. اهڙي قسم جي انساني حصي کي سندس ريجهائڻ ۽ پرچائڻ لاءِ زيور ۽ ڪپڙا، جنهن سان هوءَ منهن مٿي ڪٽي مرڪي سگهي، ضروري ٺهرايا ويندا آهن. ڳهن جا قسم هر هڪ ديس لاءِ اتي جي رهاڪن پنهنجي پنهنجي پسنديءَ موجب ايجاد ڪيا آهن. جن جو رواج هن زماني ۾ وڃي ٿو ختم ٿيندو. شاهه صاحب واري سنڌ ۾ امير عورتن جي ڳهن ۽ مسڪين زالن جي زيورن جو جدا جدا پرو پئجي سگهي ٿو. امير عورتون نڪ ۾ جڙاءُ دار نٿون يا بولا پائينديون هيون. سون تي موتين يا ياقوتن جا ٻڙا جڙاءُ ٿيل هوندا هئا.

سيئي سهاڳڻيون سيني منهن جڙاءُ.

نڪ جو زيور خاص طرح اڳئين زماني ۾ عورت جي سهاڳ جي نشاني سمجهيو ويندو هو. مجال هئي جو ڪا بہ پرڻيل وريتي گهريتي، نٿ کان سواءِ ڏٺي ٿي، هڪ گهڙي تہ گهر ۾ گهاري سگهي. پاڙي اوڙي واريون وڏيرڙيون سندس منهن ئي پٽي ويندڙيون هيون، پر هاڻي ڇا آهي جو نڪ ٽوپڻ جو بہ سنڌ جي پڙهيل ماڻهن مان رواج نڪرندو ٿو وڃي. ڪنن ۾ جهومر ۽ پنڙا پاتا ويندا هئا، ڳچيءَ ۾ هار پهريندڙيون هيون.

سونا ڪُر ڪنن ۾، ڳچيءَ ڳاڙها هار.

هت پنڙن لاءِ "ڪُر" جو لفظ ڪم آيل آهي، جو عربي اکر "قرط" جو بگڙيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڪن جو زيور ڪن جا زيور سون جا بہ هوندا هئا ۽ چاندي جا بہ.

سونهن ربي سون سين، ڪامڻ سندا ڪن.

جهومر بابت فرمائي ٿو:

جهومر بستر پاس، وسي مينهن پسائيا.

مٿئين بيت ۾ ڳچيءَ جي زيور جو بيان بہ اچي ويو آهي، يعني ڳچيءَ ڳاڙها هار. شاهہ صاحب جي زماني ۾ اميرن جون عورتون سونيون دهريون، سونيون ڪنڍيون ۽ سونا چندن هار ڍڪينديون هيون، جن کي "ڳاڙها هار" سڏي سيني جو گڏيل بيان فرمائي ويو آهي. ڳچيءَ جي سنڌي زيورن مان هس بہ هڪ آهي، جو ٻهراڙين جون زالون چانديءَ جو جوڙائي ڍڪينديون هيون ۽ هوند وارن وٽ سونا هس بہ هوندا هئا.

سيئي سهاڳڻيون سيني ڳچيءَ هس.

شاهہ صاحب جي زماني ۾ هوند وارن گهرن جي زالن ۾ سونين يا عاج جي ٻاهين جي رواج هوندو هو پر غريب گهراڻي واريون مايون ڪچ جا ڪوڙا چوڙا پائينديون هيون. مارئيءَ جي واتان بيان فرمائي ٿو تہ:

ڪراين ڪچ جا چوڙا ڪوڙا جن،

سو مرڪ ماروئڙن، جٿان لوڪ لڄ ٿئي.

چوڙن کان سواءِ ٻانهوٽا بہ پائينديون هيون:

Gul Hayat Institute

پانهونتا پانهن ۾، سينڌ سٽيا وار.

زالون پنهنجن وارن جي سنڀال لاءِ گهڻا جتن ڪنديون آهن. ڳتن ڪي جدا جدا مصالحن سان ڳنڍائينديون آهن. جن ۾ اڳ سڳيون وجهي ڇڏينديون هيون ۽ هاڻي ربينن جو رواج پيو آهي. شاهه صاحب جي زماني ۾ امير زالون خوشبودار تيلن سان وارن کي مڙهائينديون هيون، جو هاڻي اهو رواج سنڌ مان نڪرندو وڃي ٿو.

مڙهيا ساڻ مشڪ سين، چوٽا ساڻ چندن.

غريب عورتون سڳيون ميريون ٿين ته وري ڏوئي سنڀالي ڪم آڻين ۽ ٽري زالون سڳين کي ڏاڳا سڏين.

اُنا مينهن ملير ۾، ڏاڳا ڏير ڏٺندي

ٽر ۾ برسات پوندي آهي ته، ترايون تليون پرجي وينديون آهن. انهي پاڻيءَ مان ٽريليون پنهنجا ڏير (رلڪا ۽ رليون) به ڌوئن ۽ چوٽيءَ جا ڏاڳا به ڌوئي اُجاري وري ڪتب آڻينديون آهن. شاهه صاحب جي سنڌ ۾ امير عورتن ۽ غريب گهر وارين جي لباس ۽ لٽي ڪپڙي ۾ وڏو ئي فرق هوندو هو. جيئن اڄڪلهه هلندو اچي ٿو. ڪن ويچارن کي ڪلهن ڦاٽو ڪنجرو مٿو اگهاڙو ته ڪن کي ريشمي گهگها هوندا هئا.

جن پوتا پٽ جا، گهگها سان گلن.

جهڙا پانن پن، تهڙا مٿن ويس،

چوٽا تيل چنبيليا، ها هاهو هميس.

گوري رنگ واري گجر کي هلڪي سائي رنگ وارو ڪپڙو ڏاڍو ٺهندو ۽ موهيندڙ ٿيندو آهي. شاهه صاحب هتي پان جي پن سان ويس کي تشبيهه ڏيئي ڪمال جي بلاغت جو مظاهرو ڪيو آهي، چو ته پان جي پن جو رنگ نه گهرو سائو ٿيندو ۽ نه وري ڦڪو سائو پر وچٿرو هلڪو سبز ٿيندو آهي، جوئي هڪ چاڳلي جي بدن تي سونهندو آهي.

شاهه صاحب جي زماني ۾ ريشمي روا، شالون يا پٽ جون شالون، الاچي نالي هڪ ريشمي پٽاپٽي ڪپڙو به هوندو هو. بخمل ۽ بانتن جا قسم ارنچ ۽

Gul Hayat Institute

بين نالن سان به اوڍيا هئا. ارم هڪ قسم جي فلالين يا باريڪ لسو اُوني ڪپڙو ۽ پٽ چيرو ۽ عبير نالي جنهن کي انبر به سڏيندا آهن. هڪ ريشمي ڪپڙو جنهن تي وڏا گل ڀوتا ٽيندا آهن، اهي به امير عورتون استعمال ڪنديون هيون. ان ڪان سواءِ کهنبا ۽ ڪتين جون پانڊوٽيون يا چريل چادرون به هونديون هيون. ان سڀ ڪپڙن جا قسم ڪلن جا جڙيل ڪو نه هوندا هئا پر هٿ جا اُٽيل ۽ آڏاڻن جا اڏايل هوندا هئا.

شاهه صاحب مارئي جي واتان ڪيئن نه انهن شين جو صنعت تضاد جي رنگ ۾ بيان ڪري ٿو:

پٽولا پنهواريون، مور نه مٽي ڪن،
جي لاک رتائون لوئيون، ته سانئا سونهن،
اُن ايلاچين اڳري، بخمل بافتن،
سکر پايان سومرا، ڪتي ڪان کهنبن.

ارم هڏ نه اوڍيان پٽولا پٽ چير،
پانڊوٽيان ڀن ڏيان، ارنچ ۽ عبير،
مارو‌ءَ سان شل ماڻيان، ڪتيون جهڙيون ڪير.

هتي شاهه صاحب سنڌ وارن جي ساون ۽ سهندي وارن ۽ غريبي گذران ڪندڙن، ڀنهي ڌرين جي پوشاڪ جو هڪٻئي جي مقابلي ۾ بيان ڪري ويو آهي. ٿر جي اڇي ڪتيءَ کي پاروڙي به چوندا آهن.

پرم پاروڙي، رهي جنهن ۾ اڇي اُن.

ولائتي بلاڪيٽن جو رواج ڪو نه هو ماڻهو عام طرح سوڙيون سبائي سيءَ جي مند کي مٿائي ڇڏيندا هئا، پر ڏوتي مسڪينن کي سوڙيون ڪٿي ملي سگهيون ٿي:

آئون ڪيئن سوڙين سمهان، مون ور گهاري سيءَ،
ور اباڻن سين اُڃ، ڪوءِ شربت تنهنجو سومرا.

انساني آرام ۽ آسائش لاءِ وهاڻا، پٿراٽيون به هيون ته سمهڻ لاءِ ڇپر ڪٽ، توشڪون يعني طول به هئا.

Gul Hayat Institute

چپون چپر، کٽ، پهڻ پٽرٽيون پايان.

سسئيءَ کي ماءُ ڏاج ۾ اهي شيون ڏنيون هيون، چويس ٿي تہ:

ماءُ وهاٽو وار ڪڻ پٽراٽي پنهنجي،
جيڪي ڏنئي ڏاج ۾ سو سيئي سار.

کٽون ۽ پلنگ انهيءَ زماني ۾ ڪم ايندا هئا:

پئي کهہ کٽن تي، ٿيا پلنگ پراٽا.

امير زاديون هندورن ۾ بہ هسواريون ڪنديون هيون.

هيس هندورن ۾ پيم ڪا نہ پروڙ.

رهڻ لاءِ محل، محلات، رنگ محل بہ هئا، جن جو بيان مارئي ۽ سورٺ جي سرن ۾ آيل آهي.

متان روءِ چوءِ، تہ ڏوتوءِ ڏوارڻن ۾.

هت بنگلي يا محلات جي عربي لفظن جي بجاءِ "ڏوراٽو معنيٰ رنگ مهل جي معنيٰ ۾ نج سنڌي لفظ ڪم آيل آهي. غريبن جي رهڻ لاءِ "پنگا" پر پتار جا آهن. پنگن کان سواءِ مارو لوڪ تہ فقط پٽن تي بہ ويهي وقت گذارين ٿا.

جت پنگا پٽون پيٽيون، تنهن ڪنوڻ تي ڪڙي.

اميرن لاءِ قناتون آهن، مومل چوي ٿي تہ:

ڪوڙ قناتون ڪاڪ ۾.

تہ وري مسڪينن ميربحرن جا پکا آهن:

پکي پئي پچار تہ چار تماچي آئيو.

مارن جا "منهن" بہ آهن، پنهوارن جا پکا بہ آهن، وانڍيون يا لانڍيون بہ هونديون هيون. مالدار ماڻهو ڪچن گهرن کي (ڊينگر) ڍنگرن جا لوڙها ڏيئي اُن ۾ رهن تہ ان کي بہ وانڍ چيو ويندو آهي.

هن مند مارو سنرا ڍنگر ڍار رهن.

ڍنگرن جي ڍار رهڻ جي معنيٰ آهي لوڙهن جي اجهن ۾ رهڻ. ساڳي ريت سنڌ وارن جي ٻهراڙيءَ جي ٻيو ڪاڏو هوندو هو تہ. وري وڏن شهرن جو ٻيو

هوندو هو. مارئي پنهوارن جي ڏت سان شهرن جا پلاءَ نہ ٿي پاڙي ۾ ڪنديءَ جي سڪل سيڪيل سگر ڪي سيئين ڪان وڌيڪ سمجهي ٿي.

سگر ڪِين سرتيون، سيئين جان سيڪي.

ٻهراڙي جا غريب ماڻهو تہ ايئن بہ هوندا هئا جو:

آٽين ۾ چاڙهين، ڏت ڏهاڙي سومرا،
منجهان لنب لطيف چئي چانور ڪيو چاڙهين،
پلاءَ نہ پاڙين، عمر آراڙي سين.

لنب جو گاهہ پراڻ درياءَ جي ڪپ سان، توڙي تر ۾ جام ٿئي. سندس پاڙ زمين ۾ ڪا ٿورو هيٺ هوندي آهي. هٿ لاءِ تہ پٽجيو پوي جڻ تہ بي پاڙو گاهہ آهي، ٿورو خوشبودار بہ ٿئي ٿو. ٻهراڙي جا ڏوٿي ماڻهو انهيءَ گاهہ ڪي سڪائي چانورن وانگي چاڙهي کائيندا آهن. آرڙو معنيٰ ڏت. مارو لوڪ پنهنجي ڏت برابر پلاءَ کي ڪجهہ ڪري نٿا سمجهن.

سنڌ جي ٿر واري پاڱي جون حالتون اڄ بہ ٻہ سئو سال اڳ واريون آهن. ٿورو ڪجهہ انهن ۾ ڦيرو ايندو وڃي ٿو. باقي عام سنڌ جي ٻهراڙي ۾ وڏن شهرن جي رهڻي ڪهڻي، کاڌي پيتي ۾ جيڪو شاهہ صاحب جي زماني ۾ تفاوت هو سو هاڻي بہ ڪنهن حد تائين قائم آهن. هن کان پوءِ ڏسجي تہ هن آيل نئين انقلاب کان پوءِ ڇا ٿو ٿئي.

سنڌين جا ڪي خاص ديسي رواج

هر هڪ ديس جا جدا جدا رواج ۽ جدا جدا ريتون ۽ رسمون ٿينديون آهن، جن جو ٻين ملڪن جي ماڻهن ۾ رواج ڪو نہ هوندو آهي. انهن ريتن يا رواجن جو سندن مذهب يا ڌرم سان لاڳاپو هجي يا نہ، پر اهي هن لاءِ ڪيون وينديون آهن، جو اهي عام ملڪي عادتن ۾ داخل ٿيل هونديون آهن. شاهہ صاحب جي زماني ۾ شاديءَ جي موقعي تي گهوٽ ڪنوار کي ڳانا يا سڳڙا ٻڌا ويندا هئا.

سون برابر سڳڙا، مون کي ٻانهن ٻڌائون.

گهوٽ ڪنوار جي ميلاپ ويلي، هنن جا هڪٻئي سان مٿا ملائي، ڪين لائون ڏنيون وينديون هيون.

Gul Hayat Institute

مون ماروءَ سين لڏيون، لوئيءَ ۾ لائون.

مارئي لوئيءَ ۾ پنهنجي ماروءَ سان لائون لڏيون، پر سسئيءَ ويچاريءَ لڪن ۾ مرڻ ۽ سفر ۾ ڏکن ڪاڻ لاءِ، پنهون سان لائون لڏيون هيون. پنهنجي ماءُ کي چوي ٿي تہ:

لڳندي لڪن سين، آئون جي مران ايئن،
ماءُ پنهنجي نينهن، تہ ڪر لائون لڏيون.

شاديءَ ويلي جڏهن گهوٽ، ڪنوار واري ڪوٺيءَ جي ٻنيي تي پهچندو آهي، تڏهن ڪيتريون ڪنواريتيون زالون سندس رستو روڪي بيهنديون آهن. انهن مان گهوٽ جي سالي يا ٻي ڪا سهاڳڻ، هڪ ڪچو ڌاڳو ڪٽي پير جي آڱوٺي کان وٺي سندس مٿي تائين ڌاوڻ ڌائيندي آهي ۽ ڪجهہ لاڳ وٺي پوءِ ڇڏينديون آهن. انهيءَ جو مطلب هوندو آهي تہ مرد پنهنجي ونيءَ وٽ ڪچي ڌاڳي ۾ ٻڌو پيو هجي. اها رسم شاهہ صاحب جي زماني ۾ بہ هئي. سسئيءَ جي واتان چورائي ٿو تہ:

ڪيچن آئون نہ ڪڙي، ڪنهن ڏکيءَ ڌانوڻ ڌائيو.

شاديءَ جي رسمن مان نيڪتي بہ آهي، يعني تہ گهوٽ ڪنوار کي پرڻائي، ساهرن جي گهر مان آڻي، پهريان ڪنهن ويجهي عزيز جي گهر ۾ رهائيندا هئا، ان کان پوءِ ٻيءَ رات نيڪتي ڪري پنهنجي اصلي گهر ۾ آڻيندا هئا.

پرڻائي پنهونءَ کي، نيڪتي نڪرايو.

گهوٽ جڏهن ڪنوار جي ڪوٺيءَ واري ٻنيي، تي ايندو هو تہ اتي هڪ ڍڪڻ رکيو ويندو هو، جنهن تي اڳ ۾ ڪنوار کان پير رکايو ويندو هو ۽ ان کان پوءِ گهوٽ جو پير برابر رکائيو هو. پر جيڪڏهن گهوٽ جو پير ٿورو پاسيرو پيو تہ ان کي بڇڙو سنوڻ ليکيو ويندو هو:

پوچا ڏنم پير، ڍڪڻ مٿي ڍول جا،
مون پائيو تنهن وير، ڪوجهي ڪندو پريتڙي

پوچا جي معنيٰ آهي اُڻ پورا يا ڏنگا. شادي ويلي ڍڪڻ تي پير رکڻ يا ڍڪڻ ڀڃڻ جو رواج سنڌ جي ڀهراڙيءَ ۾ ڪيترو زمانو هلندو آيو ٿي جو

شايد هاڻي ڏسڻ ۾ نٿو اچي.

شاديءَ جي موقعي تي جڏهن زالون اچي گڏ ٿينديون آهن، تڏهن ڪنوار کي پيڪن وٽان يا ٻين عزيزن ۽ دوستن وٽان ڪپڙا يا ٻيو ڪجهہ ڏاج ۾ ملندو آهي، تنهن کي سنڌي اصطلاح ۾ "ڳٽائڻ" چوندا آهن. شاهہ صاحب جي زماني ۾ سيج ۾ ڳٽائڻ جي اصطلاح هئي. مارئي جي پاران فرمايو ٿو:

مون کي ماروئڙن، سيج ڳٽائي سيج ۾.

سيج جي معنيٰ آهي اها کٽ يا پلنگ، جو گهوٽ ڪنوار کي پرڻي رات نصيب ٿيندو آهي. هتي سيج جي معنيٰ آهي شادي يا پرڻو. مرڻي جي موقعي تي ڪيتريون زالون گڏجي پار يا ورلاپ ڪڍي، هڪٻئي سان همدردي ڏيکارڻ لاءِ روئنديون ۽ پنڌڻ ڪنديون هيون. امير ماڻهو ڪو مرندو هو تہ لنگهياڻي زالن جي وچ ۾ ويهي او سارا چوندي هئي ۽ ٻيون ڪيس وراڻيون ڏيئي گڏجي روئنديون هيون:

نڪي روئڻ واريون، نڪي او سارين،
مون کي مون مارين، مونهين سندا ڏکڙا.

اهڙن موقعن تي روئنديون تہ اُهي ئي جن کي لڳل هوندي آهي باقي ٻين کي کهڙي ضرورت هوندي، پر لوڪ لڄا ڪري هو بہ سر ملائينديون آهن.

اڻ ڏکوئيون ڏکن جي، ڪوهہ ٿيون پٽر پون،
ناهہ او راتون ان کي ٿيون لوڪ ريائون روئن،
پنڻ پيريون جن، پار تنهين جا پڌرا.

پٽر پوڻ معنيٰ ماتم جي تڏي تي ويهڻ، لوڪ ريائون، جيڪي لوڪ جي لڄا کان روئنديون آهن، جن جي دلين تي ڏک جو ديرو ڄمايل آهي تن جا پار يا ورلاپ ئي پڌرا هوندا آهن.

ڪنهن کان گناهہ يا ڏوهہ ٿيندو آهي تہ معافي وٺڻ واسطي، سنڌواسي ڳچيءَ ۾ پاند پائي وڃي معافي وٺندا. شاهہ صاحب واري سنڌ ۾ بہ اهو رواج هوندو هو تہ عورت پنهنجي گندي يا رئي جو پاند وجهندي هئي تہ مرد پٽڪو لاهي پاند وجهي پرچائيندا هئا:

Gul Hayat Institute

پهائيندين پنهونءَ کي ڳچيءَ پائي ڳنڍي،

ويندين هوت پنهونءَ ڏي، پاند وجهي پٽڪي.

سنڌ ۾ پيرن کڻڻ يا پيرن آهوڙڻ جو فن هن حد کي پهتل آهي جو پاڻيءَ مان چور يا گم ٿيل ماڻهو يا جانور جو پير کنيو هليا ويندا آهن. انهي هنر جي ڪاريگرن کي ”پيري“ يا ”پيرادو“ ڪري سڏيندا آهن. اهو هنر سنڌ کان سواءِ ٻئي ڪنهن بہ ملڪ جي ماڻهوءَ کي ڪو نہ ايندو آهي. اهو فن شاهہ صاحب جي زماني ۾ بہ سنڌ جا رهاڪو ڄاڻندا هئا.

لڪن تان لڙيو، پير نهاريان پرينءَ جو.

پر سڃاتائين پنهونءَ جو منجهان......

پير جي پڪي ڪرڻ لاءِ پير کي چؤطرف ليڪو هنيو ويندو هو جنهن کي ”پير ڪڙڻ“ چوندا آهن. شاهہ صاحب انهيءَ سنڌي اصطلاح کي هيٺين ريت ڪم آندو آهي:

ڪڙهي ۽ ڪڙي، پر ۾ پير پنهونءَ جا.

مسافر جڏهن گهر مان سنيري سهي پرديس پڌاربو آهي، تڏهن وات هلندي هن جي ڪپي پاسي کان جيڪڏهن تتر پکي اڏري وڃي پڳو تہ ان کي بد سوڻ يا بدفالي ليکيندا هئا. شاهہ صاحب سسئيءَ جي واتان چورائي ٿو تہ:

تتر ٿئي م تن کي، ڏونگر ۾ ڏائو.

ساڳي ريت عرب قوم ۾ وري رواج هو تہ سفر ڪندي جيڪڏهن سهو سندن سامهون لنگهندو هو تہ ان کي ٻڌڙو سوڻ سمجهي گهر ڏانهن موٽي پوندا هئا. سڀ ڪنهن ملڪ جون ريتون ۽ رواج جدا جدا آهن.

آسمان جي ستارن تي سنڌ جي ٻهراڙي وارا رات جي وقت ۽ ٽائيم جو اندازو لڳائيندا هئا، جو بلڪل ٺيڪ نڪرندو هو. ڪتيون، ٽيڙو ۽ لڏا انهن کي نهاري رات جي گذرڻ جي ڪٿ ڪري سگهندا هئا ۽ انهن هلندڙن ستارن کي نکٽ چوندا آهن.

ڪتين ڪر موڙيا، ٽيڙو اُيا ٽيئي.

ٽيڙو يعني ٽي تارا جي ڪتين جي پوئتان هلندا رهندا هئا. مطلب تہ ڪتيون لڙي رهيون آهن ۽ ٽيڙو منجهند اچي رهيا آهن. يعني تہ رات اچي وهاڻي آهي پر ان هوندي بہ:

نکٽ سڀ نئي ويا، آيو نہ اوني.

سنڌ ۾ اڄ تائين ٻهراڙي وارن ۾ نکٽن تي وقت سڃاڻ جو رواج آهي، پر شهري سنڌين مان اهي ڳڻ گم ٿيندا وڃن ٿا. مرڻي پرڻي، جون جيڪي ريتون يا رسمون سنڌ ديس ۾ آهن، سي گهڻو ڪري هندن ۽ مسلمانن ۾ هڪجهڙيون آهن. شاديءَ ۾ لائون ڏيڻ يا گهوٽ ڪنوار کي ڳانو ٻڌڻ، ڏکڻ پڇڻ، ڪي ڏاج ڏيکارڻ ۽ ڏاج ۾ ڪي شيون ڳڻائڻ يا مرڻي ۾ زالن جو گڏجي اوسارڻ ۽ گڏجي ڏٿن وارن تي روئڻ، اهي سڀ ريتون حقيقت ۾ هندڪيون آهن، پر مسلمانن ۾ هندن جي هم وطن هجڻ ۽ هڪ ٻولي ڳالهائڻ ۽ پاڻ ۾ گڏجي رهڻ جي ڪري رائج ٿيون، جنهن کان پوءِ هنن جي تہ تهذيب جو بہ ڀاڱو بڻجي پيون. ساڳي ريت نيازمندي ڏيکارڻ لاءِ پيرين پوڻ يا رئل کي پهائڻ يا پرچائڻ لاءِ پلاند وجهڻ بہ هندڪي ريت آهي، جنهن کي سنڌي مسلمان پاڻ لاءِ هضم ڪري ورتو آهي. هرهڪ ديس جون جدا جدا رسمون ۽ جدا جدا رواج آهن. جن کي ديس واسي مذهب يا ڌرم جو جزو نہ سمجهندا آهن، پر انهن کي پنهنجي وطن جي ورجيس سمجهي ڪم آڻيندا آهن. جنهن ۾ انهي ديس جي رهاڪو سواءِ ڪنهن مذهبي يا ڌرمي تفاوت جي ان کي ڪم آڻيندا رهندا آهن. انهن ملڪي ريت کي نج ريت سمجهي ئي ڪم آڻيندا آهن، نہ مذهبي فرض سمجهي. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو انهن کي پنهنجو مذهب يا ڌرم سمجهي ان جي ڪرڻي تي هوڏ ٻڌي ٿو تہ اها ان جي حماقت آهي.

شاهہ صاحب جي زماني ۾ سنڌ ۾ اسلامي راڄ هو ۽ مذهب جي محافظ مخدومن جو ڏاڍو زور هو. ان هوندي بہ مٿيون ريتون رائج هيون، سو فقط هن ڪري جو اهي رسمون فقط ملڪي رواج طور رائج هيون نہ مذهبي طور، جنهن ڪري ان وقت جي عالمن انهن تي ڪو بہ خيال ڪو نہ ڏنو ٿي. پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو انهن کي مذهبي يا اسلامي سمجهي ادا ڪري ها تہ حڪمن بند ڪيون وڃن ها.

Gul Hayat Institute

سنڌ ۾ ڪتڻ جو رواج

شاهہ صاحب جي زماني ۾ ڪلون ڪو نہ هيون، جن تي سٽ ڪتجي ۽ اُڇي، آچي ماڻهن کي ڍڪڻ لاءِ ملي ها، پر هر هڪ گهر ۾ ايئن هوندو هو جنهن تي سگهڙ، سلڇڻيون، هندو ۽ مسلمان عورتون ڪاپي جو ڪم ڪنديون هيون. ننڍي ٿهي وارين نينگرين کي گهر جي ٻي ڪم سان گڏ ڪتڻ جو هنر بہ سيکاريو ويندو هو تہ جيئن اهي گهر ڏياٽي ٿيڻ کان پوءِ جيئن پنهنجي عيال جي ڍڪڻ لاءِ پاڻ ئي پورهيو ڪندي رهي. جيڪڏهن ڪو وياءُ وڏور ٿي ويو تہ ان جو هٿ هرڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو هو. اهڙي نينگريءَ کي مت ڏني وڃي ٿي تہ:

سي تو ويهي وڃائيا ڪتڻ سندا ڏينهن،
ارٽ اوڏي نہ ٿئين، پوريا! پوري سئين،
تند پسند ئي ڪيئن، هاٽي تون وڏي ٿيئين.

سگهڙ ڪاتياريءَ لاءِ فرمائي ٿو:

تنبائي تاڪيد سين جن پڇايو پاءُ،
لسي تند لطيف چئي، هلي تن هلاءِ،
ململ منجهان ماءُ، جي سکيون تن سون ڪيو.

ڪپهہ تنبائڻ يا پڇائڻ لاءِ تاڪيد ڪيو ويندو هو تہ صاف سڦري پڇي وڃي، جنهن جي تند لسي ۽ سنهي نڪري تہ ململ جهڙو مهين ڪپڙو اُٽائي سگهجي. ڪي ڏهاڳڻيون وري ڪاپي جو ڪم ڪنديون هيون. ڪتڻ جو پورهيو ڪري ان تي پنهنجو گذران ڪنديون هيون.

پليءَ پائي پوڻيون، در در پيرا ڏئي،
ڪا مون ڪتائي، آئون ڪاپاتي آهيان.

ڪي عورتون مُلهہ ڏئي ڪتائينديون هيون ۽ ان مان سٺا ڪپڙا اٽائينديون هيون، پر سسئي گهرو معاملن کان ايڏو بيزار ٿي پيئي آهي جو پاڻ تہ ڪتڻ جي ويجهو نہ آهي پر ماءُ کي چوي ٿي تہ:

ڏئي ڪين ڪتاءِ، مون کي نيهہ نهوڙيو.

Gul Hayat Institute

ڪتيل سٽ بازار ۾ وڪامندو بہ هو. سقري جو اگهہ الڳ تہ رنڍن روڙيل جو ملهہ الڳ هوندو هو. شاهہ صاحب سٽ ڳنڍڙن کي صراف سڏيو آهي يعني پارکو. فرمائي ٿو تہ:

اٿي اور ارٿ سين، ويهہ م ويڳاڻي،
تہ صراف سياڻي، موٽائي هٽي نہ منهن تي.

ويهي ڪنبڪاپو ڪر، گهتون گهوهيون ڇڏ،
تہ صرافاڻي سڏ، مرڪيو هوند مٿائين.

ڪورين کي سُٽ ڏيئي ڪپڙي جو نمونو سمجهايو ويندو هو. ڪي ننڍي بر وارا تاڪيا اهڙا هوندا هئا، جن جي تاڃي ۾ فقط 3 سئو تندون هونديون هيون ۽ وڏن برن وارن ٿانهن جي تاڃي هڪ هزار تند جي رٿي ويندي هئي، جنهن کي ڏهسئي سڏيندا هئا ۽ ٽن سون واري کي ٽسئي چوندا هئا. انهن اصطلاحن کي ڪم آڻيندي شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

تنهنجي ٽسئي تاڻ، هت ڏکن ڏهسئي واريون.

ٽسئي-ٽن سون واري تاڻ-تاڃي. ڏهسئي- هڪ هزار واري تاڃي.
شاهہ صاحب جي ڪتڻ ۽ ڪاپاٽي ۽ صرافن مان معنيٰ مراد تہ هڪ ٻي آهي، مگر هتي هي ڏيکارڻو آهي تہ سندس زماني ۾ سنڌ اندر جو ڪجهہ ٿي رهيو هو تنهن کي سامهون رکي شاهہ صاحب ان مان پنهنجي مطلب لاءِ سمجهاڻيون پيش ڪري رهيو آهي ۽ ڪتڻ جو هنر، جو انهيءَ زماني ۾ گهر گهر ۾ چالو هو ان جو اپٽار ڏاڍو تفصيل سان پيش ڪيو اٿس. مگر افسوس جو هن وقت سنڌ مان اهو گڻ سنڌي عورتن مان صاف نڪري چڪو آهي. سنڌ ۾ ڪپهہ بہ جام ٿئي ٿي. وونٽڻ جا وڻ بہ ايترا آهن جن جو ڪاتو ئي ڪو نہ ڪري سگهجي ٿو پر انهن مان سنڌي کي بہ فائدو ڪو نہ وٺي رهيا آهن، تنهن ڪري لٽي ڪپڙي واري معاملي ۾ هو وڏن شهرن جي واپارين جا محتاج ٿي، انگ اگهاڙا ٽيندا رهن ٿا. جڻ تہ اڄوڪي سنڌ لاءِ شاهہ صاحب جو هي شعر بلڪل ٺيڪ ٺهڪي اچي ٿو:

نہ سي ووڙ وٽن ۾، نہ سي ڪاتاريون،

پسيو بازاريون، هينئڙو مون لوڻ ٿئي.

ڏٿ ڏوريندڙ ماڻهو

شاهہ صاحب جي زماني ۾ هڪ اهڙي ٽولي ماڻهن جي بہ هوندي هئي، جي هميشہ ڏٿ ڏوريندا ۽ جهنگل جهاڳيندا وتندا هئا. شاهہ صاحب هنن کي ڪاهوڙي جي لفظ سان ياد ڪيو آهي. ڪي ڪاهوڙي نانگ ڦاسائيندا ۽ انهن کي نپائيندا بہ هئا. ڪي ڪاهوڙي وري جهنگ ۾ ڪتا وٺي شڪار ڪندا هئا. ويچارن جو دنيا جي هار سينگار سان ڪو لاڳاپو ئي ڪو نہ هوندو هو. صفائيءَ سان نہ رهڻ ڪري مٽيءَ جهڙا ميرا، سندن دلق (گوڏڙي) بہ ڏوڙ جهڙا هوندا هئا.

ڀڪليا پوٽن، دلق گڏيو ڏوڙ ۾.

ڀڪليا - مٽي ۾ ميرا ٿيل، پوٽن - گهمندا وتن. هن جو گهرن سان ڪو واسطو ئي ڪو نہ هوندو هو.

مون ڪاهوڙي لکيا، گهرين نہ گهارين.

ڏٿ ڏورڻ هلندا هئا تہ پاٽيءَ جون ڪليون ڀري ڀري نڪري ويندا هئا:

هلو تہ هلون ڏٿ کي، اٿيو اٿيو ڪن،
پاٽي پونئڙڻ ۾، ڪندر سِرِ ڪلهن،
ڏونرا ڏور سجهن، وئي وهامي راتڙي.

جهنگ ۽ جبل جي جهاڳڻ ۾ ڪاڏي پوري نہ ملڻ ڪري ويچارن جا منهن سڪا پيا هوندا هئا. بدن تي پوري اگهڙي بہ ڪا نہ هوندي هون. پيرن ۾ پراٽا ڪيٽرا پيا هوندا هون:

سڪا منهن سندان، پيرين پراٽا ڪيٽرا،
ڪاهوڙين اُهڃاڻ، انگ نہ سجي اگهڙي.

ڪڏهن ڪڏهن تہ اهڙي ڪاري جهنگ ۾ وڃي دونهيون دکائي ۽ باهيون ٻاري ويهندا هئا، جتي ماڻهو تہ اير پيرَ ڪو نہ هوندو هو. پر پکيءَ جو بہ پيرُ ڪو نہ هوندو هو:

جت نہ پکيءَ پير، تت تمڪي باهڙي،

Gul Hayat Institute

ڀيو ڀاريندو ڪير، ڪاھوڙڪي ڪير ري،

تمڪڻ- هلڪي ٻاهہ جو ٻرڻ- ڪير-جماعت، ٽولي.

ڪاهوڙين مان ڪي آهيڙي يا شڪاري بہ هوندا هئا. شاهہ صاحب شڪارين جي شڪار جي حقيقت ڏني هئي. وري هڪ دفعو جهنگل ويران ٿي ويو ۽ شڪاري (ڪاهوڙي) ملڪ ڇڏي هليا ويا ان بابت فرمائي ٿو تہ:

جهنگل آهيڙين ڪي پنڻ ڪيو روءِ،

نہ ڪتا نہ ڪوڙڪيون، چڙهيو اُيو چوءِ،

هاٿي هنهان پوءِ، لڳي لوٽو نہ ٿئي.

شاهہ صاحب جي الاهي عشق واري نظر تمام وسيع هوندي هئي. هو پنهنجي ديس ۾ جو ڪجهہ بہ ڏسندو پسندو هو تہ، ان کي پنهنجي عاشقانہ ڪلام ۾ ادا ڪندي، معنيٰ هڪ اور وجي ڪيندو هوس.

ڪاهوڙي يا آهيڙي پسي ٿو هنن جو رڃ ۾ جهنگ ۾ رلڻ، ڏٽ ڏورڻ بہ ڏسي ٿو. ڪتا، ڪوڙڪيون بہ سندس سامهون آهن. انهن جي هر هڪ ڪم کي جنهن وٽندڙ انداز ۾ ٻڌائي ٿو. تنهن مان هنن مسڪينن جي زندگي تہ هوبهو سامهون ٽئي ٿي، پر هڪ ٻي معنيٰ بہ نڪري اچي ٿي، يعني تہ الله جا ڳولائو جن جو دنيا سان ڪو لاڳاپو ڪونہ رهندو آهي، محبت الاهي واري ڏٽ ڏورڻ ۾ لڳا پيا هوندا آهن. تنهن مان ڏانهن بہ مطلب جو موڙ ٽيندو رهي ٿو. ڪٿي تہ مرڳوئي ڪليءَ ريت فرمائي ٿو تہ:

ڪاهوڙين خفي ڪان سوجهي لڌو سبحان،

عاشق اهڙين اڪرين لنگهيا لا مڪان،

هُوءَ ۾ گڏجي هُو ٿيا بابوسي بريان،

سيوئي سبحان، آيو نظر اُن جي.

اڄوڪي زماني ۾ سنڌ اندر ڪي ڪاهوڙي ۽ ڏوٽي، منهن لٽل مسڪين، ڪٽل ڪيٽرن سان لينڊا. مگر شاهہ صاحب جي زماني وارا ماڻهو جن ڏانهن اشارا ڪري ٿو ڪٿي ٽا لين. اهي جهنگل ئي سچ ٽي سڙي ڪامي لوٽ ٿي ويا. جتي اهي بريان (سين سان عشق جي داغ وارا) بابو(فقير) ملندا هئا. اڄ تہ:

Gul Hayat Institute

ڏونگر نہ ڏوٿي، ڏونگر سڃو ڏوٿين ريءَ،
پڇان ٻَرو ٿي، ڪ ڏوٿي ڏٺ اڇڻا؟

سنڌ جا واپاري

سنڌ ۾ هڪ طرف ڪاهوڙي ۽ ڏوٿي بہ هئا تہ ٻئي طرف وري وڏا وڏا واپاري ۽ جواهري بہ هئا، جن جي موتين جو ڏنڏو ملڪان ملڪ هلندو هو. شاهہ صاحب پنهنجي صوفيانہ رمزن کي سامهون رکندي صرافن ۽ وڻجارن جو بيان ڪيو آهي، جنهن مان انهيءَ زماني واري سنڌ جي تجارتي تمدن تي روشني پئجي سگهي ٿي. اسان جي اڳيان سنڌ جي تمدني تاريخ جو شاهہ صاحب جي هٿان، هڪ نئون باب کلي پوي ٿو.

سنڌ جي جهوني کان جهوني تاريخ تي نظر ڪجي ٿي تہ، ديبل بندر جو واپار ايران، عراق، عرب ۽ هندستان سان سمنڊ جي رستي کان ڳنڍيو پيو هوندو هو. اسلام جي اچڻ کان پوءِ ڪنهن زماني تائين، ديبل بندر آباد هو ۽ واپار جي وڏي منڊي هو. ان کان پوءِ انهيءَ بندر جي ڦٽڻ بعد، ساڳئي هنڌ تي مٽي ۽ ڪاري درياءَ جي ميلاپ وارن هنڌن تي ننڍا ننڍا بندر قائم رهندا آيا ٿي، جن ۾ لاهري وڏو هاڪارو بندر ٿي گذريو آهي. شاهہ صاحب جي زماني ۾ ٺٽو وڻج واپار ۾ تمام زور هو. ڏورانهن ڏيساورن تي ٺٽي جا وڻجارا، ٻيڙا چوڙائي واپار سانگي ويندا هئا. ٺٽو اڳ موتين جي واپار کان ڏاڍو مشهور هو. شاهہ صاحب جو ٺٽي ۾ گهڻو اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. ان موتين جي وڻجارن جي سفر جون حقيقتون اکين سان ڏٺيون ۽ ان جو بيان سُر سراڳ ۾ ڏنو اٿس ۽ وڻجارن جي سفر تي وڃڻ کان پوءِ، سندن گهر وارين جي وڇوڙي ۽ ڦوڙائي ۾ جيڪا حالت ٿيندي هئي، ان جو ورتاءُ سر سامونڊي ۾ ڪيو اٿس. سنڌ ۾ شاهہ صاحب جي سامهون ڪهڙو واپار ٿيندو هو ان بابت فرمائي ٿو:

قر قل، قوتا، پارچا، پاٽيٽ پاتائون،
ڪوٽيون قيمت سنديون، تڙ ۾ تاڪيائون.

قر قل-قرنفل معنيٰ لونگ، پارچا-ڪپڙا، پاٽيٽ- آبدار موتي. لونگ، الاچي، قوتا سنڌ جي پيداوار نہ آهن، پر سنڌ جا وڻجارا اهي شيون هڪ ڏيساور تان گهرائي ٻين ڏيساورن ڏانهن موڪليندا هئا، باقي ڪپڙو تہ ٺٽي ۾ اڃندو نهندو هو. ريشمي ڪپڙن جي پيداوار انهيءَ زماني ۾ ٺٽي کان پوءِ بس

Gul Hayat Institute

هئي. موتي بہ هن سنڌ واري عربي سمنڊ ۽ ايراني نار مان ايندا هئا. اڄ تائين ڪراچي ڪسٽم وارا موتين جي واپارين کي ٺيڪو ڏيندا آهن، جو نئين نموني ٽوبا موتي ڪڍي اچن ٿا. شاهہ صاحب پنهنجي زماني ۾ سنڌ واري سمنڊ مان موتي ڪڍندي ڏٺا آهن. جو منهن تي شيشي جو خول يا ٽوپ پائي سمنڊ لهي ويندا هئا. شيشي مان سمنڊ جي صاف پاڻيءَ ۾ سندن آرپار نظر پوندي رهندي هئي جنهن ڪري سچن موتين واريون سپون جهلي ايندا هئا.

ويا جي عميق ڏي منهن ڪائو پائي،
تنين سپون سوجهي ڪڍيون پاران پيهي،
پسندا سي ٿي، امل اکڙين سين.

عميق اونهو سمنڊ، امل- جنهن موتيءَ جو ملهہ ٿي نہ ڪٿي سگهجي.

سنڌ جا ناکئا اڄ تائين ملبار ۽ بنگال پاسي سڙهن جي ٻيڙين تي مال لڏي ويندا آهن. شاهہ صاحب جي زماني ۾ اهي کهڙي کهڙي پاسي ويندا هئا:

سودي ڪارڻ سنبهي ويهون وڻجارن،
ويا چين بنگال ڏي، رکي ڪاٺ ڪ من.

سنڌ جو چين ۽ بنگال سان واپار هوندو هو سا هڪ تاريخي ڳالهہ آهي. انگريزن جو سنڌ فتح ڪرڻ کان پنج سال اڳ ۾ 1838ع ڌاري، سنڌ ۾ جيڪو واپار هليو ان جو بيان سنڌ گزيٽيئر ۾ ڇاپيل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ فقط بنگال ۽ چين مان بي انداز ريشم سنڌ ۾ آيو. انهيءَ سال 21 لکن جو سنڌ ۾ واپار هليو. سنڌي وڻجارا سلون يا لنڪا بہ ٻيڙا ٻار ۾ وجهي سون جي واپار لاءِ هليا ويندا هئا.

لنڪا لنڪا ڪن، لئي لنڪا جي اوهريا،
سٽي سون لنڪا جو سک نہ ساموندين.

سون جي سودڻ ۽ پرکڻ جو ڪم بہ ٿيندو رهندو هو. ننڍي ۾ صرافن جا دڪان جام هوندا هئا. شاهہ صاحب هڪ "صوفيانہ مام ۾ انهيءَ معاملي کي بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ:

سون ونئن صراف سئين، پيچي چڙي بازي،

Gul Hayat Institute

چاندي کيو چلائين، ريو روازي.

ساڳيءَ ريت انهيءَ زماني ۾ جواهرن جا پارکو بہ هوندا هئا، جن کي شاهہ صاحب پارکو وينجهار صراف ۽ جوهري سڏي ٿو جي ڪنير يا عينڪون اکين ۾ پائي ماڻڪن جو ملاحظو ڪندا هئا:

ڪنير پايو اکين لهن سپ ڪنهن سار،
موتيءَ جي مزاج جو قدر منجهہ ڪنار.

شاهہ صاحب پنهنجي زماني جي سنڌ ۾ ڏسي پسي چا ٿو ۽ ان مان معرفت واريون معنائون ڪهڙيون ڪڍي ٿو عميق يا ساموندين جي سفر ۽ موتين ۽ ماڻڪن مان سندس ڪهڙيون مرادون آهن، هتي انهن معنائن جو بحث نہ آهي، پر هتي ڏيکارڻو آهي تہ شاهہ صاحب جي زماني ۾ سنڌ چا هئي ۽ سندس تهذيب، تمدن ۽ ريتون رواج ڪهڙا هئا ۽ هن وقت تائين انهن ۾ ڪهڙو ڦيرو آهي ۽ ملڪ ڪيڏانهن وڃي رهيو آهي.

Gul Hayat Institute

فصل چوٿون

سنڌ جا پکي

سنڌ جي سچي عاشق، حضرت عبداللطيف ڀٽائيءَ سنڌ جي هر هڪ نظاري ۾ ڏيک کي پنهنجي سامهون رکندي، انهن مان معرفت جون جيڪي مامون معلوم ڪري، وري سنڌ وارن کي تعليم ڏني آهي، تنهن کي ڏسندي حيرت وٺيو وڃي ٿي. ڀيو تہ نهيو پر سنڌ جي پکين کي ڏسي ٿو تہ، ان مان بہ هو پنهنجو مطلب ڪڍي ٿو. هو باز بہ ڏسي ٿو ۽ شڪرو بہ ڏسي ٿو ۽ ڳجهہ جهڙو ماس کائو پکي بہ پسي ٿو. سڀني جي عادتن کي سامهون رکي فرمائي ٿو:

ڪٽو باراؤ باز کي، ڳجهہ جي ڪج م ڳول،
ٻوڙ جنهن جي ٻونڊ ڏي، رڻ ۾ وتي رول،
جو ڀون ڀاري ڀول، سو هٿان ڇڏ م شڪرو.

ڪن باراؤ باز کي، ڳجهہ کي ڏي م ڳل،
هماء ڏي تون هل، شڪرو ساڻ ڪٽي.

هماء هڪ پکي جو نالو آهي، جو گهڻو ڪري اکين کان غائب رهي ٿو ۽ ڪنهن بہ جانور جو شڪار ڪري نہ کائيندا آهن، فقط هڏين تي گذران ڪندو آهي. شيخ سعدي فرمائي ٿو تہ:

هماء برسر مرغان ازان شرف دارد،
ڪہ استخوان خورد طائري نياز آرد.

بادشاهہ جهانگير پنهنجي روزنامچي ”توزڪ جهانگيري“ ۾ لکيو آهي تہ هڪ دفعي چڙي مار هماء پکي ڦاسائي، منهنجي خدمت ۾ کڻي آيا. تجربو ڪيو ويو تہ هو پنهنجي چنهب سان هڏيون سنهيون ڪري کائي رهيو هو.

Gul Hayat Institute

ايراني شاعرن جو خيال آهي تہ هماء پکي جو جنهن ماڻهوءَ جي مٿان پاڇو پوندو آهي سو بادشاهہ ٿيندو آهي يا ولي خدا جو ٿي ويندو آهي ۽ ان ماڻهوءَ جي دنيا تابع ٿي رهندي آهي. غياث اللغات ۾ لکي ٿو تہ:

"بر سر هر کہ سايہ او افتد بدولت و سلطنت رسد"

شيخ سعدي شيرازي ان ڳالهہ ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو تہ:

کس نيايد بزير سايۂ بوم،
ور هما از جهان شود معدوم.

يعني جيڪڏهن هماء جهڙو برڪت ڀريو پکي دنيا ۾
ناياب بہ ڪٿي آهي تہ ان هوندي بہ ڪو بہ ماڻهو چِپ جي
پاڇي هيٺيان ڪو نہ اچي ويهندو.

شاهہ صاحب هماء جي انهي عام تصور کي سامهون رکندي فرمائي ٿو تہ شڪري جهڙو سچو شڪاري ساڻ ڪري، هماء ڏي هل جتان تنهنجي من جون مرادون پوريون ٿين. ڳجهہ جو ڍونڍ ڍونڍيندڙ پکي آهي، تنهن جي ويجهو نہ وڃ. هماء پکي اگرچہ سنڌ جي سرزمين تي ڏسڻ ۾ ڪو نہ ٿو اچي، پر عام خيال آهي تہ هو لامڪاني پکي آهي ۽ هوا ۾ اڏرندو رهي ٿو. اهوئي سبب آهي جو شاهہ صاحب ان جو ذڪر ڪيو آهي.

سيچاڻو: هڪ شڪاري پکي شڪري وانگي باز جي قسم مان آهي، شاهہ صاحب سيچاڻي جي خصلتن کي ڏسي پوءِ فرمائي ٿو تہ:

نينهن، سيچاڻي، شينهن، تنهي قصد ڪباب سين،
کائن راتو ڏينهن، توءِ پوڻن بکيا.

يعني تہ عشق، سيچاڻو پکي ۽ شينهن تنهي جو ڏندوئي آهي ماس کائڻ. رات جو ڪباب کٽي کائيندا تہ ڏينهن جو ساڳي ريت بکيا هوندا. باز يا سيچاڻي کي گرمي جي مند ۾ ڪريز ۾ وهاريندا آهن. سندس پَرَ ڪتري هڪ ڪوٺيءَ ۾ بند ڪري ڇڏيندا آهن. اتي ئي باز پال ماڻهو سندن خدمت چاڪري ڪندا رهندا آهن. پوءِ جڏهن سياري جي موسم گهرندي آهي ۽ واڻڪي ڏياريءَ جو ڏيو ڏسبو آهي، تڏهن هو نوان پر ڪڍي ايندا آهن ۽ کين ڪريز مان ڪڍيو ويندو آهي. شاهہ صاحب ڪريز جو معاملو ڏسي فرمائي ٿو.

آهي عشاقن کي ڪاڙهو منجهہ ڪريز،
جي مٿي وڃي ڳيجهہ، توءِ نهاري ڍونڍ ڏي.

Gul Hayat Institute

شاهہ صاحب سيچاڻي کان سواءِ شڪاري پکين مان بحري، شهباز شڪري جا نالا بہ آندا آهن. شهباز جي معنيٰ آهي بادشاهي باز اهو پکي ڏاڍو سوڌيل ۽ شڪار ڪرڻ جو تکو ٿيندو آهي، ڪن جو چوڻ آهي تہ باز پکي جي ماديءَ کي شهباز سڏيو ويندو آهي.

مور پکي کي ڪارايل بہ چوندا آهن. مور پکي پاڻيءَ جي ڪنارن سان رهندو آهي. هو پکين جو شڪار ڪو نہ ڪندو آهي، پر نانگ بلائون ناس ڪري ڇڏيندو آهي. سنڌ ۾ مور پکي جام ٿين ٿا، خاص ڪري ٿرپارڪر ضلعي ۾ جهنگلن جا جهنگل جهنگلي مورن سان پريا پيا آهن. شاهہ صاحب مور جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ:

سر ۾ سانجهيءَ وار، مورن ماندا ٿا ڪيا،
سٿون ڏين سپن تي، ڪئين ڪارايل ڪٽدار،
ماري نانگ اپار، وهہ پيتائون وتيين.

موران موٽڻ مهٽو نوٽي نانگ نہ ڪن،
ڪرايل ڪارن کي، ڳارا ڪيو ڳهن،
وتئين وهہ پين، سڪ سرڪين نہ لهي.

نوٽي- نوڙت، نياز ڪارن- ڪارا نانگ، ڳارا ڏيڻ- همت سان اڳتي وڌڻ.

سنڌ ۾ چتون، طوطا، چهون ۽ چيها جهنگلي پکي هوندا هئا. سسئيءَ جي سر ۾ وٽڪاريا جهنگل جو بيان ڪندي فرمائي ٿو:

وڏا وڻ وٽڪار جا، جت چتون چانگارين،

وڏا وڻ وٽڪار جا، چهون جت چيها.

چب- ڪڪڙ کان ننڍو پکي چتڪمرو ٿيندو آهي، گهڻو ڪري ويران پٽن، جهنگلن ۽ قبرستانن ۾ رهندو آهي. ان جو ٻيو قسم چبرو ٿيندو آهي جو سرڻ کان ٿورو ننڍو ٿئي ٿو. سندس شڪل ٻليءَ جهڙي ٿيندي آهي. هن کي منحوس يا ڇندو سمجهيو ويندو آهي، ڪنهن گهر ۾ اچي لنوي تہ ماڻهو سمجهندا آهن تہ ندورو پکي لنوي ويو خدا ڪو خير ڪري.

چيهو-جهرڪي کان ننڍو پکي، رنگا رنگ ٿئي ٿو. سندس ٻوليون

Gul Hayat Institute

ڏاڍيون مٺيون ٿين. گھاٽن وڻن ۾ ساوَن جھنگلن ۾ پاڻيءَ جي ڪنارن سان رھندو آھي. فارسيءَ ۾ ان کي سرخاب سڏيندا آھن. سرخ آب- ڳاڙھو پاڻي. غياث اللغات ۾ لکي ٿو تہ اھو نالو ان ڪري پيو اٿس جو سندس ماديءَ کي ٻين پکين جي برخلاف حيض ايندو آھي. جنھن ڪري سرخ آب جي معنيٰ ٿي ڳاڙھي پاڻيءَ جي ڏياٽي.

پاڻيءَ جا پکي

پاڻيءَ جي پکين جو ذڪر شاھہ صاحب ھڪ جدا سر ڪارايل ۾ آندو آھي. ھنج ۽ للو پکي پاڻيءَ وارن پکين ۾ ڏاڍا مھانڊي وارا ۽ وڻندڙ ٿيندا آھن.

ڪنگ ۽ ٻگھہ تنگن ڏگھا اچا پکي بہ پاڻيءَ جي جيتن ۽ سنھي مڇيءَ تي گذران ڪندا آھن. پر ھُنن ۽ ھنن پھرين پکين جي ڏيل ڏول ۾ گھڻو فرق آھي.

شاھہ صاحب پنھنجي ديس ۾ پکين جا اھي قسم ڏسي ٿو ھنج کي خاص انداز ۾ نصيحت ڪندي فرمائي ٿو تہ:

ھاريا ھنج ٻگھن سين، ڪيھي ٻڌين ٻيلھہ؟
ميرو متائج تون، اڇي ڪر اُڪيل،
ڪنگن سان ڪويل، للا جمر لڙ پئين.

ھاريا- بيڪار. ٻيلھہ- دوستي. اڪيل- اڪلائڻ. ڪويل-بيوقتو. جمر- چو. لڙ پوڻ- پاڻيءَ ۾ ترڻ.

ھنج جي عادت بيان ڪندي فرمائي ٿو:

ماڻڪ چوڻو جن جو ھنج حضوري سي،
چلر ۾ ڇھنب ھڻي، مڇي ڪين نہ اي،
لوڪ نہ لکا ٿي، جيلانھن پوڻن ٻگھن گڏيا.

ڍنڍ جي پکين ۾ ڪانگن جھڙا ڪارا پکي بہ ٿيندا آھن، جن کي ڪانئيرو سڏيندا آھن. انھن جون عادتون نہ ھنجن جھڙيون ھونديون آھن نہ وري للن جھڙيون. مڇيءَ جي ورن لاءِ پاڻيءَ کي ميرو لڙو ڪري ڇڏيندا آھن.

سر وڃايو سرڪ، وڙن ڪانيرن،
آڏيءَ رات اٿي ڪري، ددا دانھون ڪن،

Gul Hayat Institute

سنڌي ذات هنجن، منهن ڪوڙي موتي چٽي.

سَر- تلاءُ يا چشمو. سُر- رنگ يا نمونو. بي وڙو- بي ڍنگو. دد- فارسي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي جانور. ڪانءُ جو رات جو لنوڻ سنڌي رسمن موجب بد سوڻ آهي. هن بيت ۾ شاهه صاحب ان ڏانهن اشارو ڪندي ڪانئيرن جي بد ذات ڏانهن اشارو ڪري رهيو آهي.

سنڌ ۾ تاڙو پکي برسات جي موسم ۾ ٿيندو آهي، جنهن مان گمان ڪيو ويندو آهي ته اجهو ڪي اجهو برسات آئي. شاهه صاحب تاڙي کي ڏسندي فرمائي ٿو:

اج پڻ اتر پار ڏي تاڙي ڪئي تنوار.

يعني ته سارنگ پوري ساز سامان سان اچي رهيو آهي، جو ته تاڙو تنوارون ڪري رهيو آهي:

سارنگ کي سارين، ماڙهو مرگهه، مينهين،
آڙيون ابر آسري، تاڙا تنوارين.

مِرگهه- هرڻ. آڙي- پاڻيءَ جو پکي آهي، جنهن جا ڪيترائي قسم آهن، جن مان ٽيتا ۽ اسناف مشهور آهن جنهن جو ماس شڪاري ڏاڍي شوق سان کائيندا آهن. هڪ پڙهڻي ۾ آڙيون جي بجاءِ اڙون لفظ آيل آهي، اڙون جمع آهي اڙ جو.

”اڙ“ هڪ تمام ننڍو ڪارانجهڙو پکي آهي، پر هن جو آواز تڏ وانگي ڏاڍو تکو ٿيندو آهي. ماڙهو چوندا آهن ته اڙ پکي مينهن لاءِ تنواري ٿو پر مينهن جي پڪ تڏهين ٿيندي آهي، جڏهن تاڙو تنواريندو آهي. رات ڏينهن سندس ڏم لڳي ويندي آهي ته برسات پوي، برسات پوي.

تاڙو پکي، ڪٽجي پکي کان ٿورو وڏيرڙو ٿيندو آهي. هن جو پڇ به ڏگهو ٿئي ٿو. سنڌيءَ ۾ مينهڻ چوندا اٿس. جو برسات جي موسم ۾ اچي پر گهٽ ٿيندو آهي. سارنگ، چانڪ، پاپيهو به کيس سڏيندا آهن. چون ٿا ته هو هميشه برسات جي پاڻيءَ تي گذران ڪندو آهي ۽ تِر جيتري به گرمي سهي نه سگهندو آهي. شاهه صاحب سسئيءَ جي سر حسينيءَ ۾ انهي ٿي ڏانهن خاص بليغانه انداز ۾ اشارو ڪيو آهي:

منجهان منهنجي روح، جي وچي ساجن وسري،
ته مُرُ لڳي لوهه ٿر- پاپيهو ٿي مران.

پاڻيءَ جي پکين مان هڪ ڪائو بہ آهي، جنهن جي لات لنوڻ سان پاڻي پويون ٿيندو ۽ سانگارا ڪري لهڻ لڳندو آهي.

سڪي ڍور ڍيون ٿيون، ڪنڌي ڏٺو ڪائو.
پاڻي پٿهيل ۾ اڳيون نہ آيو
ماڙهن ميڙائو ڪنهين ڪنهين پيٽئين.

ڍور-ڍورو يا ڍنڍ. ڍيون ٿيڻ- تري ۾ وڃي پوڻ. پٿهيل هڪ ڍوري جو نالو. هن شعر جي هڪ ٻي پڙهڻي هن ريت آهي:

سڪي ڍور ڍيون ٿيون، ڪنڌيءَ ڏٺو ڪائو.

هتي ڪائي ڏيڻ جي معنيٰ ٿيندي لهي وڃڻ. ڪنڌيءَ کان پاڻي هيٺ لهي ويو آهي. درياءَ جي پکين جو پاريهڙي يا شڪاري جن اٽڪلن سان شڪار ڪندا هئا، تن مان شاهہ صاحب جي زماني ۾ هڪ هي ڍنگ هوندو هو جو ڪاٺ جو موئرو ناهي، مٿس پک يا ڪنيپ چنبڙائي، پاڻيءَ ۾ آٽي تاريندا هئا. ٻيا پکي سمجهندا هئا تہ شايد اهي بہ سچ پچ اسان جا ساٿي آهن. جڏهن انهن وٽ اُڏي اچي ويهندا هئا تڏهن پاريهڙي، جو وجهہ وٺيو ويٺو هوندو هو سو هنن کي امالڪ ڦاسائي پنهنجي ڦندي ۾ آٽيندو هو:

پکيءَ جنهن پڇائيا، تنهن ۾ ساهہ نہ ماهہ،
منجهہ ڪرنگهر ڪاٺ جو مٿي پکين چاهہ،
ويچارن ويساهہ، مٿن پکين آئيو.

پڇائڻ - پهچائڻ. ماهہ- ماس. ڪرنگهر- بوتو جسم. پک-ڪنيپ.

دلبو منجهہ درياءَ، پکي پسي آئيا،
ويچارا ويساهہ، آڻِ ات اڙائيا.

دلبو- ٺڳي، ڌوڪو. پر شڪارين جي اصطلاح ۾ خود انهن مئرن کي بہ دلبو چئبو آهي، جيڪي پکين ڦاسائڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ تاربا آهن. ڪڏهن ڍٻين يا دامن ۾ بہ پکين کي ڦاسايو ويندو هو. شاهہ صاحب هنج پکيءَ جي هن دنيا ۾ هلت بابت فرمائي ٿو:

جٺن قطر چٽيو ڪڙ پرين، ٻول ٻجهندين هنج،
موتي جي مهراڻ جا، پورا چٽج پنج،
اڄ ڪ صباح سنجهہ، تو ڍٻين ۾ ڍير ٿئين.

قطر- داڻا. چٽن- چونڊڻ. ٻول ٻجهڻ- واعدو ڪرڻ.

هيءَ دنيا هڪ ساگر آهي، سالڪ هن ۾ هنج پکي مثل آهن. هن دنيا ۾ نفسياتي خواهشن جا موئرا ۽ ڪاٽ جا ڪرنگهه ئاهي نيڪ انسانن جي ڦاسائڻ لاءِ جتن ڪيا وجن ٿا. تنهن ڪري شاهه صاحب انهن حالتن ڏانهن پنهنجي شعر ۾ اشارا ڪيا آهن. سالڪ کي چوي ٿو ته، دنيا جي گندگين کان جند ڇڏائي اڳتي وڌ، نه ته شڪارين جو طعام ٿي ويندين:

آءُ اڏامي هنجڙا، سَر ۾ سارينئي،
متان مارينئي، پارهيڙي پهه ڪري.

ڪونج پکي

ڪونج هڪ پهاڙي پکي آهي، جو سنڌ جي لڳو لڳ بلوچستان وارن پهاڙن ۾ رهندو آهي. سخت سرديءَ جي مند ۾ سنڌ ۾ لهي ايندو آهي. هو وڳر ۽ ولر ڪري داڻو پاڻي حاصل ڪندو آهي. اڇي رنگ جو قدآور پکي، ڊگهي ڳچيءَ سان ٿئي، ان جي آواز ۾ به چڱو ميناج آهي. مسافر پکين جون ٽوليون ڏسندي شاهه صاحب کي خاص امنگ پيدا ٿئي ٿي. ڪونج کي پيار کان ڪونجڙي به سڏي ٿو ۽ هنديءَ ۾ ڪيس ڪونجي چون، تنهن سان به ياد ڪري فرمائي ٿو:

قسمت آنديون ڪونجڙيون، وطن سندن روهه،
ڪنهن جو ڪونهي ڏوهه، رزق رازق هٿ ۾.

هنن جي پاڻ ۾ ہڏي ڏسي فرمائي ٿو:

وڳر ڪيو وتن ، پرت نه ڇنن پاڻ ۾،
پسو پکيئڙن، ماڻهنئان ميٺ گهڻو.

يعني ته ڪونجون پاڻ ۾ ڏاڍي اتحاد ۽ اتفاق ۾ آهن ۽ وڳر ڪري هلڻ سان سندن پريت پڪي ٿيندي رهي ۽ ان ڪري پاڻ ۾ ميٺ يا ميناج به وڌي ٿو پر افسوس جو انسانن ۾ اها شيءِ ڪا نه رهي آهي جو پاڻ ۾ هڪ ٻئي رهن ۽ هڪ ٿي رهڻ جو هميشه نتيجو مٺو نڪرندو آهي. فارسي جو شاعر ٿو فرمائي:

ز اتفاق مگس، شهد مي شود پيدا،
خدا چه لذت شيرين در اتفاق نهاد.

يعني ته مکين جي اتفاق يا ايڪتا سان ماکي پيدا ٿئي ٿي ڏسو ته الله

Gul Hayat Institute

تعاليٰ ايڪتا ۾ ڪيڏو نہ ميناج رکيو آهي. پرديسي پکي جي ڪڪڙن ۽ لنوڻ کي شاهہ صاحب سندن وڇوڙين ٻچن جي يادگيري ۽ فراق جا ڦوڙائي سمجهي فرمائي ٿو:

ڪونجيون ٽيون ڪڪڙن، جيڪس هلڻ هاريون،
ٻچا پوءِ اتن، وچن وانڊيا ڪيو.

ڪونجڙي ڪالهہ لئي، سڄڻ وڌم جت،
آئون جنهن ريءَ هت، گهنگر گهاريان ڏينهڙا.

ڪونج پنهنجي وڳر مان وڇڙي ويئي آهي، اڪيلي رڙندي وتي ٿي، ماري سندس ڦاسائڻ لاءِ ڦاهيون اڏيو ويٺو آهي:

وڏي وڳر هيرئين، ڇٽي نہ ٻين گڏ،
ڪونج ڪريندي سڏ، ويئي وهامي راتڙي.

هوڏانهن پوئتان ڪيس وڳر واريون بہ سنڀالي ۽ سندس سلامتيءَ لاءِ آسيسون ڏئي رهيون آهن:

وڳر ۾ وائي، ڪالهہ تنهنجي ڪونجڙي،
سَرَ ۾ سارينئي گهڻو پينر ۽ پائي،
پسين نہ ڦاهي، جا ماري سندي من ۾.

هن مسڪين مسافر پکيءَ کي ماريءَ جي دام ۾ ڦاسندو ڏسي فرمائي ٿو:

ماري مرين شال، ڏڀ وجنئي ڏيهون،
جيئڻ تو اچي ڪالهہ وڏو وچ ورهن کي.

هي دنيا مسافر خانو آهي جتي دنيا جون وٿون هڪ پاڪ روح لاءِ ڏيهون آهن ۽ ٻچڙيون سڏون ماري آهن. انسان جنهن جو اصل وطن ڪو ٻيو آهي، جيڏانهن هن کي وري وڃڻو آهي. تنهن کي خدا وارن جي ٽوليءَ کان جدا ٿيڻ نہ گهرجي. ٿورو بہ ويسلو رهيو تہ پوءِ ماريءَ کي مار جو موقعو ملي ويندو. ماري بہ تہ ساڳي انساني صورت ۾ شيطان آهن. پر انهن جو سڀ ڪنهن کي پتو ڪو نہ پوي ٿو:

بغل منجهہ بندوق، ماري ميرا ڪپڙا،
ماريو مير ملوڪ، لتاڙيو لڪ چڙهين.

حضرت جلال الدين رومي فرمايو آهي:

Gul Hayat Institute

اي پسا ابليس آدم روءِ هست،
پس بهر شخصي بنايد داد است.

يعني ته ڪيترائي شيطان ماڻهو انساني روپ ۾ آهن، تنهن ڪري هر هڪ شخص کي نيڪ انسان سمجهي هن جي هٿ ۾ هٿ ڏيڻ نه گهرجي. يعني ته ان جي صحبت اختيار ڪرڻ نه گهرجي. متان داڻو ڪارائي خانو خراب ڪري ڇڏي انهيءَ معنيٰ ۾ شاهه صاحب فرمايو آهي، ته ماريءَ کي ميرا ڪپڙا آهن جو پورو سڃاڻڻ ۾ نٿو اچي. ميرن يا خاڪي ڪپڙن ڪان شڪار نه ڇرڪندو آهي، جنهن ڪري سولائيءَ سان هن جي دام ۾ ڳگدام ڦاسي پوندا آهن. هوڏانهن انهيءَ ميرن ڪپڙن واري جي بغل ۾ بندوق آهي جو غافل ڏسي هڪدم شڪار ڪري سگهي ٿي.

ڪانگ پکي

سنڌ ۾ هي پکي جام ٿئي، رنگ جو ڪارو، گردن تي سفيدي، اکين جو تکو، ٿورو ٽيڏيرو، ڏاڍو سياڻو پکي ٿئي ٿو. داڻا به چڳي ته ماس مڇي به کائي. ننڍن پکين جا ٻچا شڪار ڪري ڳڙڪائي وڃي. هنن جي چمار چون ٿا ته ڏاڍي ڏکهي ٿيندي آهي. پنهنجي بچاءَ لاءِ پوري هوشياريءَ کان ڪم وٺندو آهي. هن جي سياڻپ پهاڪي طور ڪم ايندي آهي. چوندا آهن ته ”سياڻو جهڙو ڪانءُ“ يا ”سياڻو ڪانگ ٻه ڄنگهو ڦاسي“.

سنڌ وارن جو رواج هو ته ڪنهن گهر جي ٻني يا ڀت تي ڪانءُ ويهي لنوي ته ان مان گمان ڪيندا آهن ته اجهو ڪي اجهو ڪو سڄڻ يا دوست آيو. سنڌ جي ڪن ڏالن کي ڪانءُ جي ٻوليءَ جي ڄاڻ ٿيندي آهي. هن جي هڪ خاص آواز مان اندازو ڪندي چونديون آهن ته ڪانءُ ٿو لنوي اجهو ٿو ڪو مهمان اچي. سنڌين وٽ ڪانگ کي هڪ قاصد جي پوزيشن آهي، جو سڀرين جا سنيها ۽ هنن جي ميلاپ جي پارانيو يا پيغام کڻي ايندو آهي. شاهه صاحب واري سنڌ فقط ٻهراڙين واري سنڌ آهي، هن جي سامهون ٻهراڙيءَ جون ئي ريتون رسمون آهن، جنهن ڪري ڪانگ کي ڪڏهن قاصد واري صورت ۾ وڻ تي ويٺل ڏسي ٿو:

آءُ ڪانگا وڻ ويهه، سڏيون ڏي ساڻيهه جون.

ڪڏهن وري ٻهراڙيءَ جي گهرن ۾ جي مُنيون ڪتل هونديون آهن،

جنهن سان مينهون يا ٻيو مال ٻڌبو آهي، تنهن کي ڏسي ٿو:

ڳُر ڪنيو ڪانگ لنوي مُنيءَ تي مضبوط

ڪڏهن ڪڪائين مَنهه تي وينل نظر اچي ٿو:

مٿان منهه منهنجي ڪنهن اُڏايو ڪانگ

سنڌي ماڻهو ڪانگ کي قاصد يا پرينءَ جي پار جو پکي سمجهي، هنکي سدورو ڄاڻندا آهن، پر اسلام کان اڳ وارا عرب، ڪانگ کي ڏاڍو بڇڙو پکي ۽ دوستن ۽ عزيزن ۾ جدائي ڪندڙ سمجهندا هئا. هن وقت تائين ٻهراڙيءَ جا عرب ايئن سمجهندا آهن. ڪانگ کي هو سڏيندا ئي "غراب البين" آهن، يعني ته جدائي آڻيندڙ پکي، غراب جي لفظ مان غربه ۽ اغتراب ڪڍيا ويا آهن، يعني سفر ۽ پرديس ماڻڻ. عرب جن به شين يا جانورن مان سوڻ يا بدنالي وٺندا هئا، تن ۾ ڪانؤ سڀ کان وڌيڪ هنن وٽ بڇڙو پکي آهي. هڪ شاعر جو قول آهي:

وصاح غراب فوق اعواءِ بانهه،

با خبار احبابي فقسمني فڪري،

فقلت غراب باغتراب وبانهه،

بين النوي تلک العيافهه والزجر،

وهبت جنوب با جتنابي منهم،

وهاجت صبا، قلت الصبابهه واهجر.

يعني ته ڪانگ ٻاڻ وڻ تي ويهي منهنجن دوستن جي ڳالهه ڪئي. (2) جنهن تي مان چيو ته ڪانگ ته ساٿين ۾ ڏورانهن ۽ جدائي آڻڻ لاءِ آهي ۽ سندس لنوڻ هڪ تنبيهه آهي. (3) ان کان پوءِ ڏکڻ جو واءُ لڳو ته ڀانيم ته دوستن کان ڏوراهي ٿئي ٿي ۽ صبح جو هير گهلي ته چيم ته عشق سان گڏ جدائي آئي.

عربن جو ڪانگ بابت اهو تخيل آهي، ته سنڌين جو وري هي آهي ته ڪانگ ترين جو قاصد آهي. هر هڪ ملڪ جا رواج نرالا آهن. عربي يا فارسي شاعر دوست يا معشوق جا نامبر يا قاصد ڪبوتر کي تصور ڪندا آهن ۽ ڪبوتر هٿان سڄڻ ڏانهن سنيها موڪليندا آهن، جيئن ته فارسيءَ جو هڪ شاعر فرمائي ٿو:

تابرد سويش ڪبوتر نامه چندان سوده ايم،

Gul Hayat Institute

ديده بر پايش ڪہ پايش رابخون آلوده ايم.

ڪبوتر جا پير ڳاڙها ٿيندا آهن. شاعر ان جي علت بيان ڪندي چوي ٿو تہ ڪبوتر جڏهن خط کڻي رواني ٿيڻ تي هو تہ، مان سندس پيرن تي رت روئندڙ اکين کي ايتري قدر مليو جو سندس پير خون آلود ٿي پيا تہ جيئن معشوق کي منهنجي سچي سڪ جو ڪو سماءُ پوي.

شاهہ صاحب جي سامهون فقط سنڌ آهي. ايراني شاعري جي ورجيس کان گهڻي حد تائين بچڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس، تنهن ڪري هو قاصد يا پيغام پهچائيندڙ ڪبوتر جي جاءِ تي ڪانگ کي قاصد ڪندي، نج سنڌي رواج جو پنهنجي شاعري ۾ بيان ڪري ٿو. فرمائي ٿو:

ڪري ڪانگ ڪرنشون پيرين پرين پئيج،
آئون جو ڏيئين سنيهو وچ م وساريج،
الله لگ لطيف چئي، ڳجهو ڳالهائيج،
چئان تيئن چئيج، تہ ڪنياتا خوش هئين.

پيرين پوڻ فقط سنڌ جو ئي رواج آهي. ڪانگ کي نياپو ڏيندي هيئن چوڻ تہ، پرينءَ کي پيرين پئي پوءِ پيغام ڏج، سنڌي زبان جو هڪ ايڏو بلند تخيل آهي، جنهن کي ٻي ڪنهن بہ زبان ۾ هرگز ادا ڪري نٿو سگهجي. ايراني شاعر ڪبوتر جي پيرن تي خون آلود ڳوڙها ڳاڙي پنهنجي پرينءَ جو پاڻ ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو پر شاهہ صاحب فرمائي ٿو تہ:

ڪيڏي ڪانگ تو ڏيان، هنيون ساڻ هٿن،
وڃي ڪاءُ ولايت ۾، اڳيان عجيبن،
پرين مانَ پڇن، تہ هيءُ قرباني ڪنهن ڪئي.

محبوب کي متوجهہ ڪرڻ لاءِ پنهنجو هنيون ڪانگ کي ڪيڏي ڏيڻ تہ، معشوق جي ملڪ ۾ وڃي سندس سامهون ڪائي تہ، من پڇا ڪن تہ هي ڪير قربان ٿيو آهي، جنهن جو هنيون ڪانگ جو کاڄ ٿي رهيو آهي. ايڏو بلند تصور شايد ڪنهن شاعر پيش ڪيو هجي. شاهہ صاحب هن خيال ۾ اچي ايڏو ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي جو اتي سڀ ڪنهن سخن گوءِ سگهڙ جو پهچڻ بيحد مشڪل آهي. ڪانگ جو قاصد بڻجڻ واري حالت ۾ ٻہ ٻہ حالتون آهن. (1) هو پرين جو پارانيو يا پيغام آڻي ۽ سندس وصال جي ڪا وائي اچي واري:

ڪي جو زاغ زبان سين لَنيو متي لام،
پهچاپائين پرينءَ جا، سر تيون رات سلام.

(2) ڪانگ پرينءَ ڏي پيغام يا ڪو خط کڻي وڃي ڪيس پهچائي:

اڏر لگ الله، ويلو ڪر م وچ ۾.

آئون جو ڏيانءِ سنيهو سانڍ برابر ساهه،
سندي ڳجهاندر ڳاهه، ڪهج م قريبن ريءَ.

ڪڏهن ڪانگ کي خط ڏيئي، محبوبن ڏانهن موڪلڻ لاءِ چوي ٿو:

ڪانگل نيئي ڪانگ، منهنجي ڏي محبوب کي،
لالڻ لايئي ڏينهڙا، ڪنهن ستاٽي سانگ،
اوهان ري اڙانگ، وينئي ورهه وسائيان.

هتي ڪانگ جي معنيٰ خط آهي، جنهن کي شاهه صاحب ٻئي شعر ۾ ڪتابن ۽ خط جو لفظ سان به آندو آهي. ڪانگ مان مراد ڇا آهي ۽ ڪنهن ڏانهن قاصد ڪري موڪلي ٿو؟ ڪانگ ڪهڙي قسم جو هجي جنهن بابت فرمائي ٿو ته:

زاغ تنهنجي ذات جو تورو متي مون.

هيئن به فرمائي ٿو ته:

قريبن جو ڪانگڙو متي تار تلي،
سو ور چشمن تي چلي، جو درباري دوست جو.

هن ۾ دوستن جي محرم راز عارف ڏانهن اشارا ڪيل آهن پر جيڪڏهن اهي وصفون قاصد يا وچ واري ۾ نه آهن پر ڪانءَ جون جيڪي مشهور بريون عادتون هجن ته ان بابت فرمائي ٿو ته:

سو ڪانگ نه قاصد ڪر، جو سدا ڍونڍ ڍري،
ڪه ڪندو پنهنجي پيٽ جي، ڪي ويندو دوست در،
جنهن جي ٻوليائي ٻر ٻر، سو ٻياپا نيئي رهيو!

جنهن کي صوفيءَ جو سينو نه آهي فقط ماڻهن جي ڏيکاءَ لاءِ نوڳي آهي ۽ دنيا جي ڍونڍ تي ڍريو پيو آهي، تنهن کي قاصد يا سونهون نه بڻايو وڃي چو ته هو پنهنجين نفسياتي گهرجن جي پورت ڪندو يا رهبر بڻجي راهه ڏيکاريندو.

Gul Hayat Institute

هدُ هدُ

سنڌ جو هڪ پکي آهي، جنهن کي فارسيءَ ۾ مرغ سليمان ۽ سنڌيءَ ۾ ڪاٺڪنو يا چنڊول چوندا آهن.

طالع طاؤسن جا پسيو زاغ جلندا،
هد هد پسيو هنجڙا، ويٺائي وهسندا.

ڪانگ جي بدخصلتن جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ طاؤسن يعني مور جو بخت ڏسي ڪانگ پيو جلندو پر هنج پکي هد هد کي ڏسيو پيو خوش ٿيندو.

هد هد يا چنڊول پکي چٽڪمرو ٿيندو آهي، سندس ڪنڀ ۽ پير زرديءَ تي مائل ٿيندا آهن. مٿي تي هڪ ڳاڙهو موڙيا چوٽي ٿيندي اٿس، جنهن کي پيو کوليندو ۽ بند ڪندو آهي. حڪمت جي ڪتابن ۾ آيل آهي تہ هد هد جا ڪنڀ پٽ جي اڳڙيءَ ۾ ٻڌي دشمن کان بچاءَ واري ارادي سان زمين ۾ پوريا تہ ماڻهو دشمن جي شر کان امن ۾ رهندو.

ڪوئل

ڪوئل قد ۾ ڪانگ جيڏو ڪاري رنگ جو پکي آهي. آواز ڏاو مٺو ۽ دردناڪ ٿئيس ٿو. سنسڪرت ۽ هندي شاعري ۾ معشوق جي آواز کي ڪوئل جي ٻول سان تشبيهہ ڏني ويندي آهي. هي پکي سمنڊ يا برساتي هنڌن تي رهندو آهي. شاهہ صاحب هن جو بيان سسئي واري سفر ۾ آڻيندي فرمائي ٿو:

رڃن ۾ رڙ ٿي، ڪر ڪوئل جي ڪوڪ،
ولولو ۽ ووڪ، اي تان آهي عشق جي.

ڪوئل ڪراچيءَ جي باغن ۾ بہ جام ٿئي. سسئي جو پنڌ بہ ڪراچيءَ کان پري، سمنڊ جي ڪناري سان هليو ويجي ٿو جتي ڪوئل جو پڙلاءُ پوندو رهندو آهي.

Gul Hayat Institute

فصل پنجون

سنڌ جا ڪي پيا جانور

ڪتو:

سنڌ جي جانورن مان، سنڌ جي ٻهراڙيءَ ۾ ڪتي جي ڏاڍي گهرج ۽ ضرورت آهي. ڪتو مال جي سنڀال ڪري، ڪيتيءَ جو رکوالو ٿئي، گهرٻار جي نگهباني ڪري. ٻهراڙيءَ جو هاري يا مالدار توڙي پاڳيو ماڻهو ڪتي کان سواءِ رهي نہ سگهي. ڪتي ۾ ڪي خصلتون آهن. هو مالڪ سڃاڻي، مالڪ جو دوست سڃاڻي، دشمن کي پري کان تڏي جهلي بيهي. مجال جو ڪو ڌاريو ماڻهو هن جي مالڪ جي پنيي تي پير بہ ڌري سگهي. شاهہ صاحب سر معذوري ۾ ڪتي جو بيان شاعرانہ انداز ۾ آندو آهي. ڪيچ جا ڪتا جيڪڏهن سسئي کي ڀوتين ڪري ڪائي وڃن تہ اهابہ هن جي پهچ ۽ ڪاميابي آهي.

ڀانيڻ ٿي ڀوتيون، تہ ڪتا ڪينئي ڪيچ جا.

ڪيچ جا ڪتا بہ ڪهڙا؟ ان جي جواب ۾ فرمائي ٿو:

ڪتا ڪينئي ڪيچ جا، سندا جي پنهونءَ،
اگهيئين هوند اسونهن، جي جانارن ياد پئين.

ڪتو ڀوئڪندو آهي يعني واڪو ڪري آواز ڪندو، گرندو بہ آهي يعني هري هري آواز ڪيندو آهي. ڏاڙهڻ لاءِ گهڏي، لڏي گهور ڪري بہ ايندو آهي. ڪتي جي انهن سڀني لازمي وصفن کي هيئئين شعر ۾ آڻي ٿو:

جاڳايس جنبور*، ڪتي قريبن جي،
بهي ڀؤنڪي اٿيو گهڏي منجهان گهور

---

* جنبور- زنبور فارسي لفظ آهي. معنيٰ ڏينيو- تکي ويڙهو ڪتي کي جنبور سڏيندا آهن.

Gul Hayat Institute

سپ لاهيندو سور، گري هن غريب تان.

ڪتو تہ مالڪ جا دوست بہ سڃاڻندو آهي، پر ڦريان واٺڙو تي ڀونڪي ايندو آهي، جڏهن ڏسندو آهي تہ هي تہ پنهنجا آهن تہ ڪٽي بس ڪندو آهي.

ڪتو چئي قريب جا، آهيون ساڻ سهي
ڦرين بات بهي، ڀڄون ڀوءِ پانڌين کي.

ڪتو هڪ طرف ڏاڍو وفادار جانور آهي، پر ان سان گڏ هو ڏوڻڍ جو طالب بہ آهي.

ڪتو طالب ڏوڻڍ جو اسين ڪتي ڪيڙ،
ڇهتي آيو ڇيڙ، ڪارايل جي ڪن ۾.

هتي ڪتي کي ڪارايل يا ڪارائي يعني مور سڏيو ويو آهي. اڳ سنڌ دستور هوندو هو تہ پيار کان هوشيار ڪتن کي مورءِ موتيڙو سڏيندا آهن.

سگبان سينداريا، بڇيا تي بهن،
ڦريا نہ فرمان کان، ملهہ نہ موتيڙن،
ڪونهي ڏوهہ ڪتن، ڏاڪاريا ڏاڙهين تا.

هن شعر ۾ ڪتن کي موتيڙو سڏيو ويو آهي. سينداريڻ. سيني ڏيڻ، سڌ ڏيڻ. ڪتو ڪنهن کي بچاءُ ڀوندو تہ هن کي سينڌ ڏيئي هوشيار ڪري، ڀوءِ بچائبو آهي. ڏاڪارڻ- ٻچ ڪرڻ، هنن ٽورن شعرن ۾ سنڌي زبان جون اهي سموريون ورجيسون، شاعر آڻي گڏ ڪيون آهن، جيڪي ڪتي سان لاڳائو آهن. ان مان شاهہ صاحب جي سنڌي زبان تي حاوي هجڻ جو پورو پتو پئي سگهي ٿو.

هتي ڪتو ڇا آهي؟ ۽ قريبن جي ڪتي مان مراد ڪهڙي آهي؟ ان جو تفصيل هيٺين شعرن مان پروڙي سگهجي ٿو:

ڏڪا ڏونگر جا مرون، مر تا مونتي ڪن،
پڙندا ڪين پريت تي هن جا سڌر تا سڄڻ
سڳائيءَ جي سيد چئي ، آهي سُڌ سين
هوند نہ هتي ٽرن پر قرابت ڪم ڪيو.

ڏڪا- حملا. پريت- ڏوبياٽي. سڌر- سگهارا، طاقت وارا. مطلب تہ ڪتا

ڏونگر جا مرون آهن، سور سختيون، جي محبوبن پاران عاشقن ڏانهن مهماني طور ايندا آهن، پر اهي اپڙي نہ سگهندا آهن. جڏهن عاشق جي طلب سچي هوندي ۽ ڳانڍاپو نيڪ معشوق سان ڳنڍيل هوندو آهي، ان حالت ۾ محبوب جي يادگيري ۽ ميلاپ جو خيال تڪليفن کي اپڙڻ ئي نہ ڏيندو آهي. بلڪ عاشق تہ انهن تڪليفن کي چمي سرچائيندا آهن. فارسيءَ جو هڪ شاعر فرمائي ٿو:

پائي سگ بو سيد مجنون خلق گفتہ اين چہ سود.
گفت مجنون گاهہ کہ در ڪوئي ليليٰ رفتہ است.

شاهہ صاحب فرمائي ٿو:

ڪتو اچي جي ڪانءِ، پريان سندي پار جو
انهي متي آنءِ، ڪوڙئين قرباني ٿيان.

جهنگلي جانور:

ڪتو تہ هڪ پالتو ۽ گهريلو جانور آهي، پر ان کان سواءِ ٻين جهنگلي جانورن جو بہ شاهہ صاحب جي رسالي ۾ ذڪر اچي ٿو.

هرڻ:

هي هڪ مشهور جهنگلي جانور، ٻڪريءَ جيڏو قد ۾ لاسرات ميري ڳاڙهي رنگ جو ٿيندو آهي. سنڌ جي خشڪ ۽ پهاڙي حصن ۾ تمام گهڻو ٿئي ٿو. ڊوڙ جو تمام تکو ٿيندو آهي، جنهن ڪري هن جي شڪار ڪرڻ ۾ ڏاڍا ڏاکڙا ڪرڻا پوندا آهن. انهيءَ جانور کي هنديءَ ۾ مرگهہ بہ چوندا آهن. هن جون اکيون ڏاڍيون سهڻيون ٿينديون آهن، جن سان معشوقن جي اکين کي هندي ۽ فارسي شاعريءَ ۾ تشبيهہ ڏني ويندي آهي. شاهہ صاحب انهيءَ جانور جو سر ديسي ۾ نالو آندو آهي ۽ سر سارنگ ۾ مرگهہ جي نالي سان ياد ڪيو آهي.

روجهہ:

هڪ مشهور پهاڙي جانور آهي، جنهن کي جابلو ڳئون بہ چوندا آهن. شاهہ صاحب ان کي روجهڙي تصغير سان بہ ڪم آندو آهي. هنديءَ ۾ نيل گاءِ ۽ جهنگلي بيل سڏيندا اٿس. ڏاڍو متارو، رنگ جو ڪارو پورو ۽ ڳاڙهو ٿيندو آهي. هن جا سڱ سازي ڪشتو بڻائي طبيب ڪم آڻيندا آهن. اگ

Gul Hayat Institute

ڪراچي ضلعي جي جهنگلن ۽ پهاڙي حصن ۾ اهو جانورن ٿيندو هو ۽ هاڻي بہ بلوچستان جي پهاڙن ۾ ملي ٿو. شاهہ صاحب سسئيءَ بابت فرمائي ٿو:

روجهہ ڏنائين رات، هوت ڳوليندي حب ۾.

سره:

هرڻ يا ڦاڙهي جي شڪل جو جهنگلي جانور آهي. هن جا سڱ تمام وڏا ٿيندا آهن. جبلن جي جهنگ ۾ رهي ٿو. ڪاٺ ۾ ڏاڍو لذيذ ۽ سوادي ٿئي ٿو. هن جانور جو پتو ڪيترين ئي بيمارين ۾ ڪم اچي ٿو.

سرهہ گڏيئي سسئي، سوڙهي منجهہ سهي.

شينهن:

شاهہ صاحب جي رسالي ۾ هن مشهور ڦاڙيندڙ جانور جون ڪي خصلتون بيان ڪيل آهن. هن جي قدبت بابت فرمايل آهي:

موڪري تري، چوٿي نري، چوٿو ڪهر پاڻ.

هن جي گجگوڙ بہ ٻين جانورن ۾ گيور يا هيبت وجهي ڇڏيندي آهي. جيڪڏهن ٻيا جهنگلي سيارڙا جا نار گڏجي گدڙ وانگي اونايون ڪن تہ:

ڪهر ڪن نہ اڏڪي، ڏاءَ نہ ڏجي تن.

شينهن ويڙهہ وقت پورن پيرن تي بيهي وڙهندو آهي، پر جڏهن جهيڙو نہ هوندو تہ هو آرام سان پيو هوندو.

ڪلي وير قرار ري ڪلي ڪهرو.

ڪلي- جنگ، جهيڙو. ڪهرو- ماٺيڻو غريب. شاهہ صاحب شينهن جو نالو رسالي ۾ سينهن (س) سان آندو آهي جو اصل سنسڪرت ۾ بہ سين سان اهو لفظ ڪم آيل آهي، ان ڪان سواءِ هنديءَ ۾ شينهن ڪي ڪيسري، ڪيهر، واگهہ بہ چوندا آهن. جي پڻ لفظ رسالي ۾ ڪم آيل آهن. ڪيسر سنڌيءَ ۾ بدلائي ڪهر ۽ واگهہ ڪي واڳ بہ چون. جي پڻ لفظ شاهہ صاحب ڪم آڻي ٿو. شاهہ صاحب جي زماني ۾ سنڌ جي ٻيلن ۾ شينهن عام جام هوندا هئا. ان وقت جن نالن سان هن ڪي سڏيو ويندو هو سي سندن ڪلام ۾ آيل آهن.

Gul Hayat Institute

گدڙ:

هي مشهور جهنگلي جانور شاهه صاحب جو ڪلام ۾ جنبو جي نالي سان آيل آهي. لاڙ جي علائقي ۾ گدڙ کي جنبو سڏين. هي ڏاڍو ڏاهو جانور ٿيندو آهي. پنهنجي مطلب لاءِ گهٽائي ڪيڏ ڪيڏندو آهي. گس گساءِ جو به استاد آهي. سنسڪرت جي علم و ادب ۾ هن جانور کي وڏي اهميت آهي. هندي حڪيمن ڪليلو دمنه ڪتاب ۾ عقلمنديءَ جون جيڪي آکاڻيون لکيون آهن تن ۾ گدڙ جي گوهين ۽ ڏاهپ جو گهڻو اپٽار ڪيل آهي. ڪليلو دمنه جو ترجمو انوار سهيلي فارسي ۾ 10 صدي هجري ۾ ڪيو ۽ ان کان پوءِ سنڌيءَ ۾ هن ڪتاب جو ترجمو ٿيل آهي.

هاٿي:

هي مشهور جهنگلي جانور آهي جو امير ماڻهو هن کي پالي سواريءَ ۾ ڪم آڻيندا هئا ۽ اڳ ته ميدان جنگ ۾ هي جانور ڪٽڪن تي ڪاهي ڳاهي ماري ڇڏيندو هو. چوندا آهن ته ”انڌو هاٿي لشڪر جو زيان“ سنڌ ۾ هاٿي ڪو نه ٿين, پر شاهه صاحب جي زماني ۾ سنڌ جي حاڪمن وٽ هاٿين جا ٿلا هوندا هئا.

ڪڏهن ڪڏهن امير ماڻهو هاٿيءَ ۽ شينهن جي ويڙهه به ڪرائيندا هئا. مغلن جي راڄ ۾ ته ان جو گهڻو رواج هو. شاهه صاحب ان حقيقت کي سامهون رکندي فرمائي ٿو ته:

اي ڪيسر جو ڪم, جيئن هاٿي کي هٿ هڻي,
نهوڙي ناپن سين, دمائنس نه دم,
ڪلي وير قدم, ڪوري پر ڪٽي نهين.

ڪيسر ـ شينهن. ناپ ـ ڏاٿ, چنبا. دمائڻ ـ بند ڪرڻ, ساهه ڪڍڻ جي مهلت نه ڏيڻ. نهين ـ هندوستاني اکر آهي معنيٰ نه.

نانگ:

سنڌ ۾ نانگ بلائون به بيشمار ٿين, خاص ڪري ٿرپارڪر ضلعو ته سپن سان سٿيو پيو آهي. شاهه صاحب جيئن سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي هڪ هڪ وٿ کي ڏسندي ان مان حڪيمانه معنائون ويهي ڪڍيون آهن, تيئن سنڌ جي نانگن جو به بيان ڪيو اٿن. نانگ ۽ مور پکي جو پاڻ ۾ ڏاڍو وير آهي. مور جتي به نانگ کي ڏسندو ته اتي ان کي ماري ڪاٽي ڪپائي ڇڏيندو

Gul Hayat Institute

آهي. شاهہ صاحب انهيءَ واقعي ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو تہ:

ڪاپي، ڪارايل پاڻ ۾، مٽي در دڙين،
نيو نانگ نہ ڏين، موران موٽڻ مهٽو.

ڪاپي- نانگ جو هڪ قسم. در دڙڻ- وڙهڻ. نيو يا نوٽي- نوڙت. نانگ جي قسم مان واسينگ بہ آهي، جو تمام وڏو ۽ زهريلو ٿئي ٿو. ايڏا خوفناڪ ٿين جو:

جنهين جي جهڙپ، هاٿي هنڌان نہ چُري
ڪارا نانگ بہ سخت ڊپائتا ٿيندا آهن.
جن جي واچنئا وہ وَهي، سي ڪارا ڪارونيار
ڪچيا تان ڪڏيا، وڙهندي ڪن نہ وار
جن جا اهڙا پار، سي گئون ڪن گاروڙين ڪي.

ڪارونيار- هيبتناڪ ڪارا. ڪچيا- ڊپيا. گئون- گم. گاروڙي- نانگ ڦاسائيندڙ جوڳي.

واسينگ يا ڪاريهر جو بيان ڪندي فرمائي ٿو تہ:

آسڻ جن اريج، تن جي وهہ جو ورن بيو
تن جو ڪنڊوئي ڪم ڪري، جي مٿن پير پيو
پريان ئي آهي پڌرو تن نانگن جو نهو.
ڪلي ويل ڪهو جو سامهون ٿئي سپن ڪي.

آسڻ- هنڌ، ماڳ. اريج- سڪل زمين جتي ريج يا پاٽي نہ هجي. ارۂ- ورن، رنگ نهو- ذات يا سنگت، ڪلي- جهيڙو.

هن بيت ۾ شاهہ صاحب ڪاري نانگ جون چار نراليون وصفون ڄاڻايون آهن:

(1) ارۂ جي نانگ جي وهہ جو رنگ ئي نرالو ٿيندو آهي. عام نانگ کان اريج واري نانگ جو زهر علحدهہ آهي، چوندا آهن تہ پاٽيءَ واري نانگ جو زهر هلڪو ۽ بي اثرائتو ٿيندو آهي، پر اريجي نانگ جو وهہ ڏاڍو تکو ۽ جهٽپٽ اثر ڪندڙ هوندو آهي. شاهہ صاحب انهيءَ فرق ڏانهن پهرين مصرع ۾ اشارو ڪيو آهي. ان قسم جا نانگ گهڻو ڪري ٿر علائقي ۾ ٿيندا آهن.

Gul Hayat Institute

(2) سنڌ جي ٻهراڙيءَ وارن ۾ خاص طرح ٿري ماڻهن کي سڌ آهي ته ڪو زهريلو نانگ مري به ويندو آهي ته سندس ماس سڙي ڳري ناس ٿي رهندو ته ان جي فقط ڪنڊي تي ڪنهن ماڻهوءَ جو پير پئجي ويو ته سڪل ڪنڊو به زهريلو اثر ڪندو آهي ۽ اهو زهر ماڻهوءَ تي هڪدم چڙهي ويندو آهي.

(3) ٽئين مصرع ۾ ڄاڻايل آهي ته نانگن جي واسينگ ذات جو پاڻ ۾ نهو يا لاڳاپو رهندو آهي. سنڌ جي عام ماڻهن جو خيال آهي ته جيڪڏهن ڪاريهر نانگ جي قسم مان نر کي ماريو ويندو ته مادي ان جو وير وٺندي آهي. ماديءَ کي ماربو آهي ته نُر وير وٺندو آهي. انهيءَ ڊپ وچان ڪيترا ماڻهو انهيءَ قسم جي نانگ کي ماريندا ئي نه آهن. اسلام کان اڳ عربن ۾ به اهو وهم ويٺل هو. هو به ڪاري نانگ جو نالو ئي نه وٺندا هئا ته متان وير پئي نقصان پهچائي. مگر اسلام جي ظاهر ٿيڻ کان پوءِ حضرت رسول خدا ﷺ ماڻهن کي اهڙي وهم ڪرڻ کان منع فرمائي. جناب عبدالله بن عباس (حضرت رسول الله ﷺ جي سئوٽ) کان روايت آهي ته هو سڀ ڪنهن قسم جي نانگ مارڻ جو حڪم ڪندو هو ۽ فرمائيندو هو ته جيڪو نانگ جو وير وٺڻ واري خيال کان ان کي ڇڏي ٿو سو اسان (مسلمانن) مان نه آهي.

(4) واسينگ نانگ وڙهندو نه آهي، پر جيڪڏهن ويڙهه لاءِ ميدان ۾ آيو ته پوءِ هن جو مقابلو به ڪي مڙس ڪري سگهندا.

سنڌ وارن جو خيال آهي ته واسينگ يا ڪاريهر نانگ اصيل ۽ اشراف نانگ آهي. هو اڳرائي ڪري ڪنهن کي نه سنگهندو آهي، پر هن سان ڪو ڇيڙ يا حرڪت ڪندو ته پوءِ منهن ڏيندو آهي. شاهه صاحب ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪندي فرمائي ٿو ته:

ڀرين ڪاري نانگ جي ڪوچر ڪيل ڇيڙ ڪري،
جي هٽي ڏنگ ڏيسائيو ته ويجهو تا نه وري،
جيڪي ٽپ مري، جيڪي سڪي صحت کي.

يعني ته ڪاري اصيل نانگ جو ڪکيل ويندو ته ٿڏي تي مري، پر جيڪڏهن چڙهي پيو ته سدائين رنج ڪنج ۾ پيو رهندو. ٿر جي ماڻهن کان

ڀڏو ويو آهي تہ ڪيترا اهڙا ماڻهو بہ ڏٺا ويا آهن، جن کي بلا ڪاڏي چار پنج سال گذري ويندا آهن، پر جنهن ڏينهن گرمي جي مند ۾ گهُٽ ٿئي ۽ واءُ نہ لڳي تہ انهيءَ ڏينهن نانگ ڪاڏل ماڻهوءَ جي مٿي ۾ سور پوندو ۽ لڱن ۾ ڳاموڙ ٿي پوندي، جڏهن هوا لڪندي تڏهن انهيءَ ماڻهوءَ کي سک ۽ سرت حاصل ٿيندي. شاهہ صاحب جو هنن تمثيلن مان مطلب ڪو ٻيو آهي، پر ظاهر ۾ سندس معلومات ۽ سنڌ جي هر هڪ شيءِ جي پروڙ ۽ پتو ڪيڻ ۾ هن عارف بزرگ ڪمال ڪري ڏيکاريو آهي، جنهن جو مثال ٻئي ڪنهن بہ سنڌي شاعر جي ڪلام ۾ نٿو ڳولي سگهجي.

Gul Hayat Institute

فصل ڇهون

شاهہ جو ڪلام ڪيئن گڏ ڪيو ويو؟

مير عبدالحسين سانگي، پنهنجي وقت ۾ شاهہ جي ڪلام جو هڪ وڏو ڄاڻو هو ۽ هن جون پيڙهن فقيرن ۽ شاهہ جي جهونن مريدن سان ملاقاتيون ٿينديون رهنديون هيون. شاهہ صاحب جي ڪلام سان هن کي هڪ قسم جو عشق هو. مير صاحب مرحوم لکي ٿو تہ شاهہ صاحب پاڻ لکي پڙهي ڪو نہ ڄاڻندو هو. هو شعر چوندو ويندو هو ۽ فقير اهو لکندا ۽ بي ترتيب جمع ڪندا وتندا هئا. ڪي فقير وري ان کي ياد ڪري وٺندا هئا. ان ريت شاهہ جو ڪلام هڪ طرف ڪيترن ماڻهن کي ڪنٺ ٿيل هو تہ ٻئي طرف دفترن جا دفتر لکجي گڏ ٿي رهيا هئا.

چون ٿا تہ شاهہ صاحب پنهنجي لاڏاڻي جي تياري کان ٿورا ڏينهن اڳ ۾ پنهنجي ڪلام جا ڪيترا دفتر ڪٺي وجي ڪراڙ ڍنڍ ۾ اڇلائي، پاڻيءَ ۾ ٻوڙي تلف ڪري ڇڏيا. جنهن تي فقيرن کي ڏاڍو ڏک پهتو ۽ شاهہ صاحب کان ايئن ڪرڻ جو ڪارڻ بہ پڇيائون. جنهن تي پاڻ فرمايائون تہ، منهنجو ڪلام آهي ڳوڙهو ۽ باريڪ، مون کان پوءِ ان کي سمجهڻ وارا ڪي ٿورڙا ماڻهو ملندا. دل نٿي گهري تہ منهنجي ڪلام کي ڏسي، ڪي ماڻهو منهنجي شڪايت ڪن. پوءِ ڏوهاري ٿيڻ بجاءِ الله تعاليٰ جي ڏوراپي هيٺ اچن. جنهن ڪري اهڙو ڏکيو ڪلام غرق ٿيل بهتر آهي.

انهن دفترن ٻڏڻ کان پوءِ، جن فقيرن کي شاهہ صاحب جو ڪلام ڪنٺ ٿيل هو تن کي گڏ ڪري هنن جي يادگيريءَ موجب لکارايو ويو ۽ انهيءَ گڏ ٿيل ڪلام جي مجموعي کي ”گنج“ سڏيندا آهن. جو اڄا تائين پٽ تي موجود آهي. ان کان سواءِ ڪجهہ ڪلام، ڪن فقيرن وٽ لکيل بہ هو. جو اهو بہ گنج ۾ داخل ڪيو ويو. پهريان اهو گنج حاجي تمر فقير جي حوالي

Gul Hayat Institute

هو جنهن بابت شاهہ صاحب جو ارشاد آهي. ان کان پوءِ ان جي وارثن ۾ هلندو اچي ٿو. ان گنج جا ڪيترا نقل بہ ورتا ويا آهن. اگرچہ ان ۾ ڪلام گهڻي حد تائين بي ترتيبوار آهي، پر غور ڪيو ويندو تہ گهڻي حد تائين رسالي جي بمبئي ڇاپي جهڙو وڃي بيهندو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي، پنهنجي هٿن سان، شاهہ صاحب پاران پنهنجي ڪلام کي ٻوڙڻ جو صفا انڪار ڪندي لکي ٿو تہ:

"اها ڳالهہ بنهہ اعتبار جوڳي نہ آهي تہ ڪو شاعر پنهنجو ڪلام ناحق ويهي ضايع ڪندو. ڏسو تہ انسان پنهنجي اولاد جي پرورش ۽ پرگهور خاطر ڪيتري نہ دقت ۽ هلاڪي ڪري ٿو انهيءَ لاءِ تہ سندس وفات کان پوءِ سندس در ڪليل رهي، تہ پوءِ شاعر ڪيئن چاهيندو تہ پنهنجا روحاني دادلا يعني شاعرانہ خيال، جي هن رڳن جو رت ڏيئي اپايا آهن تن جو پنهنجن هٿن سان گهات ڪري" (مقدمہ لطيفي).

ان کان پوءِ ان تي وڏيڪ دليل ڏيندي تفصيل سان بحث ڪيو اٿن، جنهن مان سندس مقصد هي آهي تہ هڪ ولي ڪامل ۽ عالم فاضل، جڏهن شعر چوي ٿو تہ، اهو گويا سندس زندگيءَ جو ثمر ۽ آخرت جو ثمر آهي، تنهن ڪري پنهنجي توشي يا ثمر کي ڪيئن ضايع ڪري سگهجي ٿو سو بہ پنهنجن هٿن سان. هوڏانهن حقيقت هن ريت آهي تہ وڏن ماڻهن جي زندگيءَ جو مقصد شاعري نہ هوندو آهي، شاعري جي ذريعي هو پنهنجن ارادن ۽ خيالن کي ڪنهن وقت ڪري ظاهر ڪندا آهن. پر اها شيءِ سندن پيشو يا ڌنڌو نہ هوندي آهي، جنهن کي زندگيءَ جو اصلي مقصد مقرر ڪيو وڃي يا ان جي وسيلي روزي ڪمائي ڪائجي يا نانءُ نمود حاصل ڪجي. هن پوئين قسم جي شاعرن لاءِ، جيڪڏهن ايئن چئجي، جيئن ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي راءِ ظاهر ڪري چڪو آهي، تہ پوءِ هڪ حد تائين ٺيڪ آهي ۽ هنن جي زندگي سان اها ڳالهہ ٺهڪي بہ اچي ٿي. پر شاهہ صاحب ۽ ٻين سندس درجي وارن عارفن بابت جيڪڏهن هي راءِ ظاهر ڪئي وڃي تہ:

Gul Hayat Institute

"شاعري دون مرتبہ اوست"

جيئن دولت شاهہ سمر قندي جي تذڪري مان ڊاڪٽر صاحب نقل ڪيو آهي تہ اها ڳالهہ بلڪل ٺيڪ آهي، يعني تہ اهڙن ماڻهن جي مان ڪان شاعري هيٺين درجي جي شيءِ آهي.

پنهنجي ڪلام ڪي پاڻ ضايع ڪرڻ جي واقعي ڪي، ڊاڪٽر صاحب سمجهي ٿو تہ اهي ڳالهيون متين موڙهيل ۽ ڳنڍيين ڳوڙهيل ماڻهن جي ويساهہ وڌائڻ لاءِ چيون ويون آهن، پر آئون هيٺ هڪ وڏي شاعر مير علي شير قانع ٺٽوي جو مثال پيش ڪريان ٿو جنهن پنهنجي ڪلام ناس ڪرڻ جو پاڻ اقرار ڪيو آهي. هو صاحب لکي ٿو تہ:

"ديوانہ قريب هشتاد هزار بيت از هر قسم تدوين نموده ڪہ بالاآخر بسبب موانع چندي آنرا داخل آب ساختہ." (مقالات الشعراء قلمي)

يعني تہ هڪ ديوان جنهن ۾ اسي هزار هر نموني جا بيت هئا، تيار ٿيو جنهن کي ڪن رنڊڪن سبب دريا داخل ڪيو ويو. علامہ مخدوم معين ٺٽوي، جو شاهہ صاحب جو گهاٽو دوست ۽ هڪ وڏو صوفي عالم هو تنهن جي حياتيءَ جو احوال لکندي مير قانع لکي ٿو تہ:

"هر چند نسبت بہ ڪمالات شان شاعري دون رتبہ اوست اما استجماع فنون ڪمال وهم براۋتضائي مقام چند شعر طبع گرامي ثبت گشت." (مقالات)

يعني تہ سندن ڪماليتن جي نسبت ۾ شاعري تمام گهٽ درجي جي شيءِ آهي، پر منجهن ڪماليت وارن فنن گڏ ٿيڻ سبب ۽ حالت جي گهرج پٽاندڙ سندس طبع سڳوري جا ٿورا شعر هت آڻجن ٿا.

بنيادي شيءِ هيءَ آهي تہ، ڪنهن بہ عارف شاعر جي زندگيءَ جي اصلي مقصد ڏانهن ڌيان گهرجي تہ هو شاعري کي پنهنجي زندگيءَ جو بنياد سمجهي ٿو يا ٻي ڪنهن شيءِ کي. هاڻي اسان پوريءَ طرح پروڙي سگهو ٿا تہ شاهہ صاحب يا انهيءَ قسم جي ڪاملن ۽ عارفن جي حياتيءَ جو اصلي مقصد ڪو ٻيو هو ۽ شاعري انهيءَ مقصد جي اظهار لاءِ بي اختيار شيءِ هئي تہ، گويا شاعري سندن اصلي مقصدن کان هيٺين درجي جي وٿ آهي. ان حالت ۾ جيڪڏهن هو پنهنجي ڪلام جي پرواهہ نہ ڪن يا وري سندن شان شاعري کي گهٽ درجي جي سمجهيو وڃي تہ، اها ڪا غلطي تہ نہ آهي، پر

Gul Hayat Institute

ٺيڪ هڪ صحيح حقيقت آهي؟ شاهه صاحب جي ڪلام کي، جيڪا هاڻي ترتيب ڏيئي رسالي جي صورت وٺارائي ويئي آهي، ان بابت مير صاحب سانگي جي تحقيق ڪيل آهي ته، شاهه صاحب جي خدمت ۾ هڪڙا ٻه گويا چنچل فقير ۽ اٽل فقير رهندا هئا. اهي اصل دهلي جا رهاڪو هئا، پهريان ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دربار ۾ آيا ۽ ان کان پوءِ سموري ڄمار شاهه صاحب جي خدمت ۾ اچي رهيا. علم، موسيقي يا راڳ وديا جا وڏا ڄاڻو هئا، جن شاهه صاحب جي ڪلام کي موسيقي جي سرن موجب ورهائي، جدا جدا داستان رچيا ۽ داستانن تي سندن مضمون پٽاندڙ راڳڻين جا نالا ڏنا ۽ جن کي پويان فقير، علم موسيقي جي سرن موجب جدا جدا آوازن ۾ آلاپيندا رهن ٿا. رسالي ۾ جي هندي يا فارسي شعر داخل ٿي ويا آهن، سي به انهن دهلوي گوين جي معرفت رسالي جي ترتيب ڏيڻ وقت درج ٿيل آهن. هندي شعر يا ٻين سنڌي سگهڙن جا ڏوهيڙا، جيترا به رسالي ۾ آيل آهن، سي شاه صاحب جي خدمت ۾ ڳائيندا هئا ۽ پاڻ ٻڌندا هئا، جنهن ڪري انهن کي به ڪٺي رسالي ۾ داخل ڪيو اٿن. اهو سڀ ڪجهه شاهه صاحب جي وفات کان پوءِ ٿيو آهي يا حياتيءَ جي پوئين زماني ۾، ان بابت ٺيڪ ڳالهه هيءَ معلوم ٿئي ٿي ته سندس وفات کان پوءِ، هاڻوڪي صورت وارو رسالو جمع ٿيو. سندن حياتيءَ ۾ ڪجهه شعر ناحق ناس ٿي ويا. ڪجهه ڪن فقيرن وٽ لکيل هئا ۽ گهڻو وري گهڻن فقيرن کي ياد هو جنهن کي گڏي هاڻوڪو مجموعو ٺاهيو ويو.

ٻي هڪ روايت آهي ته تمر فقير واري نسخي تان، سرن جي ترتيب موجب، ٻه نسخا تيار ڪرايا ويا، جن ۾ هڪ ڀٽ تي رهيو ۽ ٻيو درگاهه ڪريمي تي رکيو ويو. درگاهه ڪريمي واري اصلي نسخي تان 1196هه مطابق 1780ع جي، ٻيو نسخو لکارايو ويو جو اڄ تائين موجود آهي. گويا اهو نسخو شاهه صاحب جي وفات کان، 31 سال پوءِ تيار ڪرايو ويو. جو ڪو گهڻو ڊگهو زمانو شاهه صاحب جي وفات کي ڪو نه گذريو هو ۽ ان وقت شاهه صاحب جا ڪيترائي ملاقاتي، هن جهان ۾ موجود هئا. درگاهه لطيفي وارو نسخو ۽ درگاهه ڪريمي وارو نسخو اهي ٻئي نسخا مان پاڻ اکين سان ڏٺا آهن، جن جو بمبئي وارن نسخن کان ٿورو تفاوت آهي. شاهه صاحب جا صحبتي يا سنگتي فقير، دينداريا نيڪوڪار هئا، جن رسالي جي ترتيب ۽

تجويز انهيءَ زماني جي ڪتابن وانگي ڪئي، يعني تہ پهريان الله تعاليٰ جي حمد ۽ پيغمبر خدا جي ثنا وارا شعر آندا اٿن ۽ ان کان پوءِ صوفيانہ وحدت ڪثرت جو بيان آهي. سر ڪلياڻ ۽ يمن ڪلياڻ، جي علم موسيقي ۾ برڪت ۽ نيڪي وارا سر آهن، تن کي منڍ ۾ رکي، پوءِ رسالي ۾ بيا سر آندا اٿن. رسالي جو پهريون بيت آهي:

اول الله عليم، اعليٰ عالم جو ڌڻي،
قادر پنهنجي قدرت سين، قائم آهہ قديم،
والي واحد وحده، رازق رب رحيم،
سو ساراهيان سچو ڌڻي، چئي حمد حڪيم،
ڪري پاڻ ڪريم، جوڙون جوڙ جهان جون.

هوڏانهن حقيقت ۾ رسالي جو پهريون شعر آهي، مثنوي مولانا رومي جي پهرين شعر جو ترجمو يعني:

بشنو از ني چون حڪايت ميڪند،
از جُدائيها شڪايت ميڪند.

شاهہ صاحب پنهنجي انداز ۾ هيٺين ريت ان جو ترجمو ڪيو آهي:

وڍيل ٿي وايون ڪري، ڪنل ڪوڪاري،
هن پڻ پنهنجا ساريا، هو هنجون هڻن لئي هاري

هونئن تہ مثنوي جي سڏي سنئين معنيٰ هن ريت آهي تہ: نڙ جي ڪاني کي ٻڌ! جو ڳالهہ ڪري ٿو پنهنجي جدائي جي دانهن ڪري ٿو پر شاهہ صاحب نڙ کي وڍيل سڏي، ڳالهہ جي لفظ کي پنهنجي ٻوليءَ ۾ وايون ڪري ادا ڪيو آهي. نڙ پنهنجي اصل کان جدا ٿيڻ جي دانهن ڪرڻ جي مفهوم کي ”شاهہ صاحب“ هن پڻ پنهنجا سارِيا، جي عبارت ۾ آڻي ٿو. نڙ جي شڪايت يا حڪايت سان، سسئي جي سوز گداز کي تشبيهہ ڏيندي، هڪ مختصر شعر ۾ هڪ وڏي معنيٰ کي لڪايو ويو آهي، جنهن جو تفصيل شاهہ صاحب جي شاعري واري فصل ۾ شاهہ صاحب جي رسالي جي گنج جي صورت ۾ گڏ ٿيڻ کان پوءِ، هن جا جدا جدا ڇاپا پڌرا ٿيندا رهيا.

رسالي جا جدا جدا نسخا

سڀ کان پهريان شاهه جي رسالي جو هڪ نسخو ڊاڪٽر ارنسٽ ٽرمپ صاحب 1866ع جي جرمني جي لپزگ شهر ۾ ڇپرايو. ٽرمپ صاحب دنيا جي مختلف ٻولين جو ڄاڻو ۽ عالم هو. هن سنڌي زبان سکي، هن ۾ وڏي پهچ حاصل ڪئي. سنڌي جي واڌاري واري اداري سان، هن شاهه صاحب جي رسالي کي، اوندهه مان ڪڍي سوجهري ۾ آڻڻ جو ارادو ڪيو. ٽرمپ صاحب لکي ٿو ته، کيس ٻه جهونا قلمي رسالا هٿ آيا، جن کي هڪ هوشيار پڙهيل سنڌي عالم پيٽي، سندس لاءِ هڪ ڪاپي تيار ڪئي. رسالي جي ڇپائڻ لاءِ، ٽرمپ صاحب جرمنيءَ ۾ سنڌي جي نئين ٽائيپ تيار ڪرائي، جنهن جي صورتخطي نه هاڻوڪي صورتخطي جهڙي آهي ۽ نه وري شاهه صاحب جي زماني واري سنڌي لپي يا لکٽي جهڙي آهي. ياڻنجي ٿو ته 1866ع واري زماني ۾ جيڪا صورتخطي سنڌ ۾ چالو هئي، سائي انهيءَ سنڌي فاضل، رسالي جي نسخي تيار ڪندڙ ڪتب آندي آهي، جنهن تان ٽائيپ تيار ڪرائي رسالو ڇاپيو ويو آهي. ٽرمپ صاحب کي گورنمينٽ برطانيا هن ڪم لاءِ پئسي جي تمام وڏي مدد ڪئي، پر ان هوندي به خرچ ڪٿي پيو ۽ ڪيترا سَرَ ڇپجڻ کان رهجي ويا، جيئن ته سر مارئي ۽ ڪي ٻيا. هي نسخو اڄڪلهه بلڪل ناياب آهي. ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد جي لائبريري ۾ سندس هڪ نسخو ڏٺو ويو آهي شايد ٻين ڪن صاحبن وٽ به موجود هجي.

(2) شاهه جو رسالو بمبئي جو ڇاپو: اهو رسالو قاضي ابراهيم پلبندري، بمبئي جي ڪتب فروش، پهريون ڀيرو 1867ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. ان پوءِ اهو نسخو وري بمبئي ۾ ڇپجندو رهيو آهي. مرزا قليچ بيگ مرحوم جو چوڻ آهي ته، اهو صحيح نسخو ۽ پٽ جي "گنج" تان ورتل ٺيڪ ڇاپو آهي، مگر ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي جو لکڻ آهي ته "هن ڇاپي جهڙو ردي نسخو ڪڏهن هٿ نه ايندو" پر حقيقت هيءَ آهي ته بمبئي وارو نسخو هڪ جامع نسخو آهي. شاهه صاحب جي حياتيءَ ۾ سندس سامهون فقير جيڪي به شعر چوندا هئا، سي سمورا هن ۾ ڏنل آهن. پوءِ اهي شاهه صاحب جا هوندا هئا يا ٻين ڪن شاعرن ۽ سگهڙن جا. ان رسالي کي سامهون رکي شاهه جو ڪلام جو اصل حاصل ڪري سگهجي ٿو.

بمبئي وارو نسخو هڪ دفعو 1877ع ۾ ڇپيو هو جنهن جي پڇاڙيءَ ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته، شاهه جي مشهور فقير طالب هالن واري، ڪيترائي نسخا

پيٽي تيار ڪيو آهي. هن مان ظاهر آهي ته بمبئي وارو نسخو جڏهن ٻئي دفعي ڇپيو آهي ته، ان کي ڪن نسخن سان، شاهه جي ڪلام جي ڄاڻو فقير، طالب هالائي کان درست ڪرائي، ڇپرايو ويو آهي. تنهن ڪري انهيءَ نسخي کي صفا ردي نسخو ڪري ليکڻ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي هڪ وڏي جرئت آهي.

(3) سنڌ سرڪار جي تعليم کاتي جو ڇپايل شاهه جو رسالو: اهو رسالو ديوان تارا چند، ايجوڪيشنل انسپيڪٽر، 1900ع ۾ تيار ڪرايو ۽ سرڪار جي خرچ سان ڇپجي پڌرو ٿيو. انهيءَ رسالي جي منڍ ۾ ڊيڪاريل آهي ته: "اهو رسالو ٻٽ واي قلمي رسالي سان پيٽي ۽ ٽرمپ ۽ بمبئي ڇاپي سان مقابلو ڪرائي تيار ڪيو ويو آهي"، مگر غور سان ڏٺو ويندو ته ان ۾ به ڪيترو ئي ڌاريو ڪلام اچي ويو آهي، جنهن جو شاهه صاحب جي شعر سان ڪو لاڳاپو ڪو نه آهي. هن رسالي جي صورتخطي سڌاري ويئي آهي، جو هاڻوڪي هالو چالو رواج موجب آهي.

(4) مرحم مرزا قليچ بيگ، شاهه جي رسالي کي، پنهنجي نموني ۾ 1913ع ۾ جمع ڪيو جنهن کي شڪارپور جي منشي پوڪر داس 1914ع ۾ پهريون دفعو ڇپائي پڌرو ڪيو.

مرزا صاحب انهيءَ رسالي جي ديباچي ۾ لکيو آهي ته، جڏهن ڪنهن شاعر جو ڪلام پڌرو ڪجي، تڏهن ضروري آهي ته هن جو سچو ئي ڪلام ڏجي ۽ صحيح ڏجي، تنهن ڪري ڪن دوستن جي صلاح سان مون سرڪاري ڇاپي کي قائم رکي، سڀ ڪنهن صفحي جي هيٺان، بمبئي واري رسالي جون پڙهڻيون به ڏنيون آهن. جيڪي بيت وغيره (سرڪاري رسالي ۾) نه هئا، اهي به انهن هنڌن تي لکيا ويا آهن. بيت جو نمبر، سرڪاري رسالي وارو ڪيو ويو آهي. اهڙا نوان بيت مڙئي 846 ۽ بيون وايون 15 آهن جي سرڪاري رسالي ۾ نه آهن.

وڌيڪ لکي ٿو ته "ٽرمپ واري رسالي جون پڙهڻيون مقابلي ۾ ڇڏيون ويون آهن، جو اهي اڪثر غلط معلوم ٿيون." مرزا صاحب جي رسالي تي پوريءَ طرح غور ڪيو ويندو ته، اهو به ساڳي ريت بمبئي واري ڇاپي وانگر، پنهنجن ۽ پراين شعرن جو گڏيل ڪچڪول آهي. پر ان هوندي به هن بزرگ جي محنت کي هزار آفرين چوڻ کان رهي نٿو سگهجي جو شاهه صاحب جي ڪلام کي سوڏي

Gul Hayat Institute

سنيالي، پوين جي مطالعي لاءِ هڪ وڏو مجموعو ڇڏي ويو آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي جو رسالو:

ڊاڪٽر گربخشاڻي جو شاهه جو رسالو: ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي حيدرآبادي سنڌي، فارسي ۽ هنديءَ جو وڏو عالم هو. هو ڪجهه قدر عربي ۽ سنسڪرت کان به واقف هو. ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جو فارسي جو پروفيسر ۽ ان کان پوءِ ان جو پرنسپال تي رهيو. زندگي سموري علم سکڻ ۽ سيکارڻ ۾ گذريس. صوفيانه خيالات جو ماڻهو ويدانت، فلاسفي ۽ اسلامي تصوف جو واقف هو. هن ورهين جا ورهه راتيون جاڳي، شاهه جي رسالي تي پورهيو ڪيو ۽ سندس ارادو هو ته، رسالي جو هڪ صحيح نسخو معنيٰ سميت پڌرو ڪيو وڃي. رسالي ۾ جيترا به ڏکيا اکر ڪم آيل آهن، تن جو اصل اشتقاق ۽ بڻ بنياد وڃي ڳولهي لهجي.

آخر هو صاحب، ان ڪم ۾ ڪامياب ٿيو. شاهه جي رسالي کي، چئن جلدن ۾ ورهائي، هن پهريون جلد شرح ۽ معنيٰ سميت 1923ع ۾ پڌرو ڪيو. لکائي ۽ ڇپائي تي ايڏو خرچ ڪيائين جو اڳ انهيءَ رنگ ڍنگ جو سنڌ ۾ ڪو سنڌي زبان جو ڪتاب ڪو نه ڇپيو هو. ڪتاب ڇپجڻ شرط مٿس تحسين ۽ آفرين جا وسڪارا ٿيڻ لڳا. رسالي جو مقدمو يا مهاڳ ايڏو ته عالمانه انداز جو لکيائين، جو سندس قابليت جو قدر ٿيڻ لڳو ۽ پهريون جلد هٿو هٿ کپڻ لڳو.

هڪ طرف ڊاڪٽر گربخشاڻي جي ڪم جي واکاڻ ٿيڻ لڳي ته، ٻئي طرف کان وري مسٽر جيٺمل پرسرام، جو شاهه جي رسالي جو ڄاڻو هو ۽ ٿياسافسٽ اصولن جو پيرو ۽ صوفي سماگم جو سيڪريٽري ۽ اخبار ڀارت واسي جي ايڊيٽر هو. تنهن ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گڏ ڪيل رسالي تي ڪي اصولي اعتراض ڪيا. هن جو چوڻ هو ته، ڊاڪٽر گربخشاڻي اٽڪل هڪ هزار بيت رسالي مان لوڏي ڪڍيا آهن، جنهن ڪري سنڌي ادب کي هڪ وڏو ڌڪ لڳي رهيو آهي. آخر اهي بيت ڇو ڪڍيا ويا آهن ان لاءِ ڪو قوي سبب هجڻ گهرجي. ڊاڪٽر گربخشاڻي جي طرفداريءَ ۾ ڪي مسلمان عالم، جيئن ته حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو جو ان زماني ۾ لنڊن جي ڪيمبرج يونيورسٽي ۾ مقيم هو مسٽر لال چند امر ڏنو مل، پروفيسر پيرو مل ۽ ڪي ٻيا صاحب هئا. ڀارت واسي

اخبار ۾ حيدرباد جي روزانه ”پرڪاش“ اخبار ۾ مهينن جا مهينا رد ڪد ۾ مضمون لکندا رهيا. مسٽر چيتمل پرسرام تي ايڏو ڏوڙيو وسايو جو بيو ڪو هجي ها ته بان ڪري ويهي رهي ها. مگر مڙس هو ارادي جو پڪو سو ڪٿي ٿو مڙي. چوي ته دليل ڏيو ته، هڪ هزار شعر چو ڏاريا سمجهي ڊاڪٽر گربخشاڻي رسالي مان لوڏي ڇڏيا آهن؟

ديوان ليلا رام سنگ، رٽائر جج هڪ پڍو مڙس، جنهن آخوند احمد پٽ واري هڪ وڏي عالم کان شاهه جو رسالو پڙهيو هو سو به مسٽر چيتمل جي طرفداري ڪندو رهيو ته، آخر اهو ناحق چو ٿيو آهي ۽ بيتن جو هڪ وڏو ستو خارج ڪيو ويو آهي.

مرزا قليچ بيگ مرحوم 25 ڊسمبر 1923ع ۾ رسالي جي پهرين حصي مطالعي ڪرڻ کان، پوءِ هڪ تنقيد لکي ڊاڪٽر گربخشاڻي کي موڪلي ڏني، جنهن ۾ رسالي جي شرح ۽ اکرن جي کوجنا ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي لکٽي جي ڏاڍي واکاڻ ڪئي وئي آهي. مگر ان ۾ رسالي جي پيچ گهٽ ۽ بيتن جي نيڪالي تي، ڪجهه به لکيل نه آهي. مسٽر چيتمل جڏهن مرزا صاحب جو هزار بيتن جي ڪوس واري هاجي ڏانهن توجهه ڇڪايو تڏهن مرزا خود حيرت ۾ پئجي چوڻ لڳو ته، برابر اهو ته ڪوس ٿيل آهي، جنهن ڪري ڪن اخبارن ۾ وري مرزا صاحب مرحوم جي برخلاف گوڙ ٿيڻ لڳو ته هو هڪ ٺي شيءِ بابت به رايا رکي ٿو. ايڏو وڏو گوڙ ڏسي مرزا صاحب مرحوم سرڪاري تعليم کاتي جي آفيسرن کي لکيو ته، چڱو آهي ته شاهه صاحب جي رسالي جي گڏ ڪرڻ ۽ سندس شرح لکڻ لاءِ، ڪن عالمن جي ڪميٽي مقرر ڪئي وڃي ته، هو هڪ مڪمل نسخو تيار ڪري سنڌ وارن جي سامهون رکي ته جيئن آئنده اهڙن اختلافي هنگامن جي، مونجهاري کان ماڻهن کي ڇوٽڪارو ملي وڃي. مگر سرڪار ان عريضي تي ڪو ڌيان ڪو نه ڏنو ۽ معاملو اڌ ۾ رهجي ويو. ان کان پوءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گڏ ڪيل، شاهه جي رسالي جو ٻيو حصو 1925ع ۾ پڌرو ٿيو ۽ ٽيون حصو 1931ع ۾. افسوس جو چوٿون ڀاڱو آخر وقت تائين پڌرو ڪري نه سگهيو جو ڪجهه دل شڪستو به ٿيو پيو ۽ ڪجهه ٻيا اسباب به پيش آيل هوس، جنهن ڪري ڪم کي اڳتي وڌائي نه سگهيو ۽ 1946ع ۾ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري هليو ويو.

Gul Hayat Institute

مٿيون علمي جهڳڙو 1923ع کان وٺي 1924ع تائين سنڌي عالمن ۾ هلندو رهيو ۽ منهنجي سامهون هلندو رهيو. هاڻي هن ڪتاب لکندي، جڏهن مسٽر جيٺمل جا مضمون نظر مان ڪڍيا ويڻ ٿا ته انصاف سان چوڻو پوي ٿو ته هو جو ڪجهه چئي رهيو هو تنهن جو هن کي ڪنهن به جواب ڪو نه ڏنو ٿي، پر ويچاري کي سياسي بغض ڪري ننديو ويو ٿي. اهو زمانو هو قطع تعلقات جو مسلمان هئا ڪٽر قطع تعلقاتي ۽ مسٽر جيٺمل هو مرحوم غلام محمد ڀرڳڙيءَ جي پارٽي جو آرام پسند يا غير قطعي، جنهن ڪري هن کي لوڙيو ويو ٿي. جيٺمل جو چوڻ هو ته جيڪي بيت ڏارين ماڻهن جا آهن، سي جيڪڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻي ڪڍي ڇڏيا هئا ته ان تي اعتراض ڪو نه آهي، پر سوين بيت اهڙا به خارج ڪري ڇڏيا اٿس، جي بلڪل شاهه جا ڪلام آهن تن جي ڪيڻ لاءِ ڇو قدم کنيو اٿس؟

ڪي اهڙا بيت آهن جي سيني نسخن ۾ آهن. بمبئي واري، بلڙيءَ واري ۽ ٽرمپ صاحب واري، مگر ڊاڪٽر گربخشاڻي اهي به خارج ڪري ڇڏيا آهن. مسٽر جيٺمل مثال لاءِ سُر سريراڳ جو هڪ بيت لکيو آهي، جو ڊاڪٽر صاحب پنهنجي رسالي مان هن ڪري ڪڍي ڇڏيو آهي جو هن ۾ شاعراڻي خوبي ڪا نه آهي:

سوداگر سمونڊ جا لاچو لال وٺيج،
اڃا اولا عاج جا، چڱا چٽائيج،
سڙهه سبي سقلات جا، ڪوها خوب ڪٽيج،
ست سکان ساڃا ڪري، ڇهه ڇڇريون اڏيج،
ٻارهن، تيرهن، پندرهن، سترهن سينگاريج،
ساري ست سيد چئي، پوري پڇائيج،
ملاح، معلم خبرون، پڇي پروڙيج،
وسقاهم وبهم شرابن طهورا، پاڻي پاڪ پيئج،
جنهن کي سڪي سيڪو پرين سو پسيج،
لڙهه ۾ ڪيم لڙهيج، ته سنڙ سامونڊي ٿيئين.

مسٽر جيٺمل لکي ٿو ته جيڪڏهن هي شعر شاعراڻي خوبي کان خالي آهي ته پوءِ سڄو رسالو شاعراڻي خوبيءَ کان خالي آهي. هي شعرداريو ڪلام آهي ته ان لاءِ ڪهڙي سند ۽ ڪهڙو دليل آهي؟ اهو اسان جو سوال

Gul Hayat Institute

پڇڻ معنيٰ تہ اسين ناپاڪ تحرڪ تا هلايون. ان زماني ۾ جناب حڪيم حافظ حاجي قاضي علامہ سيد اسد الله شاهہ صاحب ٽڪڙائي حيات هو. جڏهن سندس شاهہ جي رسالي تي هلندر جهيڙي ڏانهن توجهہ ڇڪايو ويو، تڏهن هن صاحب وچان ئي هڪ ٻيو رستو اختيار ڪيو. سيد اسد الله شاهہ صاحب هڪ ڏگهو رايو لکي، الوحيد اخبار جي 5 اپريل 1924ع ۾ ڇپرو ڪرايو. اسان اهو رايو لفظ بلفظ هيٺ ڏيون ٿا تہ جيئن تاريخي طرح هڪ وڏي عالم جو هڪ مضمون، سنڌي اديبن جي سامهون اچي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي رسالي کي صحيح صورت ۾ مطالعي ڪرڻ جو موقعو ملي.

قاضي اسد الله شاهہ جو ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گڏ ڪيل شاهہ جي رسالي بابت رايو

پروفيسر گربخشاڻي جو ترتيب ڏنل رسالو شاهہ ڀٽائي عليہ الرحمت جو پهريون جلد، هن احقر جي نظر مان گذريو. ان جي مطالعي کان جو حظ روحاني حاصل ٿيو سو حد کان ٻاهر آهي ۽ پروفيسر صاحب کي صد مبارڪون ٿو چوان ۽ اهڙي محنت ۽ عرق ريزيءَ تي سندس شڪر گذاري مسلمانن جي طرفان ادا ڪريان ٿو.

رسالي جي ڇپائيءَ جي عمدگي ۽ صفائي، شاهہ جي اصلوڪي نج سنڌيءَ جو حل ۽ شاهہ جي ڪلام بابت فصاحت ۽ بلاغت ۽ ٻين انيڪ خصوصيتن جو ذڪر ۽ هر هڪ سٽ جي اول ۾ ان جو مختصر بيان ڏيئي، درياءَ کي ڪوزي ۾ بند ڪرڻ، عبارت جي لطافت ۽ نزاڪت ۽ بيتن جو مختصر ۽ ڪافي شرح ۽ ان کان سواءِ ٻيون بيحد خوبيون منجهس اهڙيون آهن، جن جو ذڪر ڪرڻ جي ڪا ضرورت نہ آهي، هر ڪوئي ان جي مطالعي مان معلوم ڪري سگهندو. "قدزر زرگر بداند، قدر جوهر جوهري" بيشڪ پروفيسر صاحب هن قحط الرجال ۾ تحسين جو هر طرح لائق آهي. سندس همت افزائي اسان جو فرض آهي، مگر ڪي ڳالهيون ضروري فروگذاشت ڪيون ويون آهن ۽ هن ناقص جي خيال ۾ تمام وڏي اعتراض جوڳيون آهن اهي هي آهن:

جنهن صورت ۾ حضرت قدوه الاولياء، شاهہ ڀٽائي عليہ الرحمت، اهل اسلام جو مقتدا ۽ پيشوا هو خصوصاً خاندان نبوت ۽ رسالت جي باغ جو

هڪ عمدو خوشبودار گل هو. تنهن صورت ۾ سڀ کان مقدم هي ڳالهه پيش نظر رکڻ ضروري هئي ته. ان جي سوانحعمري ۽ سندس مذهب، علم تصوف ۽ صوفي مشرب جي تشريح، اصول اسلامي تي ٽيڪ ڪپندي هئي، جا بلڪل ايئن نه ڪئي وئي آهي. اصول اسلام کي بلڪل نظرانداز ڪيو ويو آهي.

منهنجو مطلب اهو نه آهي ته آئون ڪنهن مذهب جي اصول تي نڪته چيني ڪريان، مگر هي ضروري سمجهان ٿو ته اسلامي مقتدا ۽ صوفين جي پيشوا جي متعلق اهي اصول بلڪل ناقابل اعتماد سمجهان ٿو. جن کي صوفياءَ ڪرام اسلام ۾ بلڪل غير معتبر، بلڪ مردود ۽ باطل بيان ڪيو آهي.

ڪتاب " ڊاڪٽر گربخشاڻي جي مقدمه لطيفي" جي مختلف محلن ۾ صوفي مشرب جي تشريح ۾ هيئن فرمايو ويو آهي:

1ـ معنوي اصولن جو ڪنهن دين يا مذهب سان واسطو ڪونهي.

2ـ پريںءَ جي پسڻ جو طريقو علحده آهي، جنهن جو دين مذهب سان واسطو ڪونهي

3ـ شاهه صاحب اهڙي منزل تي رسيل هو جتي ڪيس شريعت جي پابندي جي ضرورت ڪا نه هئي.

4ـ اخير ۾ مذهب جي پيروي ۽ تقليد ڳچيءَ جو گهنگهرو ٿيو پوي

5ـ عاشق جو مذهب علحده آهي. سو نڪو هندو آهي، نڪو مسلمان ۽ نڪي ڪافر.

الغرض رسالي جي مقدمه ۾ صوفي المشرب ان کي چيو ويو آهي جو شتر بي مهار مطلق العنان هجي. شريعت جي حدن اندر رهڻ ۽ ظاهري احڪامن جي پابندي ۽ ڪبيرن گناهن کان گوشي ۾ رهڻ ۽ اسلامي ارڪانن جي بجاآوري جي ان کي ڪا به ضرورت ڪا نه آهي. نقط باطن جو تصفيو ۽ روح جي صفائي ۽ باطني ذڪر فڪر ڪافي آهي. اهو عقيدو اسلامي اصول موجب بلڪل مردود ۽ باطل آهي. اسلامي اصول موجب صوفي المشرب ڪهڙي به منزل تي رسي، ابتدا ۾ يا انتها ۾ ان کي شريعت جو اتباع ۽ ظاهري احڪامن جي بجا آوري ۽ اسلامي حدن اندر رهڻ ۽ ان کان پير ٻاهر نه رکڻ ۽ منع ڪيل مٺن ڪمن کان پرهيز ڪرڻ ۽ حلال ۽ حرام جي تميز جي سخت ضرورت آهي. ان کان سواءِ ڪوئي صوفي ڪماليت کي نٿو پهچي سگهي.

اهڙو صوفي جو فقط معنوي اصولن ۽ باطني صفائي سان ظاهري احڪامن جي بجا آڻڻ کانسواءِ قرب الاهي جي دعويٰ ڪري ته اسلامي

تصوف موجب ڪورو ملحد زنديق چئبو. جيڪڏهن ڪو بہ صوفي، جذب ۽ وجد جي وقت ڪنهن اهڙي قول يا فعل جو مرتڪب ٿئي، جو شريعت جي مطابق نہ هجي تہ ان حالت تي نظر ڪيو جيڪڏهن هوشياريءَ سان آهي ۽ جائز سمجهي ايئن ڪري ٿو تہ واجب القتل ۽ زنديق چئبو جيڪڏهن نشي ۽ بيهوشيءَ جي حالت ۾ آهي تہ ان جي ڪلام کي تاويل ڪبو ۽ ظاهري معنيٰ نہ وٺبي بلڪ شرع جي موافق معنيٰ وٺي، شرع جي ڪتاب ڪان ان کي معاف ٿيل ۽ عذر وارو سمجهبو اهو آهي اسلامي تصوف جو اصول ۽ صوفي المشرب جي تشريح.

جيئن تہ صوفياءَ ڪرام جي ڪتابن ۾ بيان ٿيل آهي. جيڪا پروفيسر صاحب صوفي مذهب جي تشريح فرمائي آهي سا اسلامي اصول موجب مردود ۽ ناقابلِ اعتماد آهي. ڪنهن بہ اسلامي تصوف جي ڪتاب ۾ اها تشريح ڏٺل ڪا نہ آهي. ڏسو ڪتاب تصوف. هر هڪ "فتوح الغيب" حضرت غوث اعظم جيلاني جو متس شرح فارسي شيخ عبدالحق دهلوي جو ۽ مڪتوبات امام رباني جا محل مختلف ۽ احياءَ العلوم امام غزالي، علم الڪتاب خواجہ مير درد دهلوي، مثنوي مولانا روم، مقدمہ ابن خلدون ۽ ٻيا.

باقي اعتراض ڪرڻ تہ پروفيسر صاحب ڪلام شاهہ ڀٽائي صاحب جي ۾ قطع برديد ڪري، گهڻو ڀاڱو رسالي مان خارج ڪري ڇڏيو آهي يا هي اعتراض ڪرڻ تہ فلاڻن بيتن جي معنيٰ صحيح طرح نہ ڪئي وئي آهي، اهي ٻئي اعتراض هندن صاحبن جي اخبارن، ڀارتواسي ۽ پرڪاش ۾ هلندڙ ڏسجن ٿا ۽ ان تي گهڻو تيل قال هلي رهيو آهي. سي اعتراض احقر جي خيال ۾ اهڙا وزندار نہ آهن. ڇو تہ پروفيسر صاحب پنهنجي تحقيق ۽ تنقيد تي قلمي ۽ قديمي نسخن جي مقابلي ڪرڻ سان ڪلام صحيح ۽ تحقيقي شاهہ صاحب جو گڏ ڪيو ۽ ٻيو خارج ڪيو. گهٽي ۾ گهڻو ايترو چئي سگهبو تہ هي رسالو شاهہ صاحب جي ڪلام لاءِ جامع نہ چئبو. بلڪ صحيح ۽ منتخب چئبو ۽ بس. تنهن ڪري اعتراض بابت زياده گفتگو جي ضرورت ڪا نہ آهي.

ٻيو اعتراض معنائن بابت آهي، ان لاءِ عرض تہ سيڪو پنهنجي فهم ۽ ادراڪ ۽ ذهن جي رسائي موجب معنيٰ ڪري ٿو. اسلاميَ ڪتابن ۾ بہ ايئن

ڏسبو آهي تہ شرح ڪندڙ معنائن ۾ اختلاف رکن ٿا. تنهن ڪري ان بابت بحث مباحثو اجايو آهي. معنيٰ ڪرڻ ۾ فقط هي لحاظ رکڻ ضروري آهي تہ جنهن صورت ۾ شاهہ صاحب اسلام جو پيشوا ۽ اسلامي صوفين جو رهنما آهي تہ ان جي ڪلام جي اسلامي اصول موجب معنيٰ ڪبي. جيڪڏهن برتقدير ڪو بہ شعر ظاهر ۾ شرح جي موافق ڏسڻ ۾ نہ اچي تہ ان جو تاويل ۽ توجيهہ ڪري، شرع جي موافق ڪبو. ورنہ اهڙي معنيٰ الحاد ۽ زندقہ جي تبليغ چئبي، نہ تصوف صوفيت. جنهن ڪان يعني (الحاد ۽ زندقہ) ڪان وجود مسعود شاهہ جو بيزار آهي. هي فيصلو اتفاق سان صوفين جو آهي تہ ڪل حقيقت لايشهدلها الشرع فهوالحاد وزندقہ يعني تہ سيڪا حقيقت جا سالڪ تي ظاهر ٿي ۽ شريعت جي برخلاف هجي تہ اها حقيقت الحاد ۽ زندقہ آهي.

علامہ اسدالله شاهہ جو هن مضمون مان هيٺيون ڳالهيون ثابت ٿين ٿيون:

1_ ڊاڪٽر گربخشاڻي جي گڏ ڪيل شاهہ جي رسالي جي معنيٰ ۽ سنڌي عبارت ڏاڍي عمدي ۽ سنڌس پورهيو تحسين جوڳو آهي.

2_ شاهہ صاحب جهڙي مسلمانن جي اڳواڻ صوفي جي تصوف بابت جيڪي ڊاڪٽر صاحب رايا پيش ڪيا آهن، سي اسلامي تصوف جي بالڪل برخلاف آهن.

3_ گربخشاڻي شاهہ جي ڪلام جو انتخاب ڪيو آهي ۽ سمورو ڪلام جمع ڪو نہ ڪيو اٿس، تنهن ڪري ان تي جهڳڙو ڪرڻ نہ گهرجي.

علامہ اسد الله شاهہ جي هن مضمون شايع ٿيڻ کان پوءِ، وڙهندڙ ڌرين کي هوش اچڻ لڳو ۽ اختلافي مضمون ۽ پاڻ ۾ رد ڪد جو مقابلو ختم ٿي ويو.

ڊاڪٽر گربخشاڻي جي رسالي کان پوءِ اجا تائين، نج شاهہ جي ڪلام جو جامع رسالو سنڌ ۾ پڌرو ڪو نہ ٿيو آهي، ممڪن آهي تہ ڪي علم وارا هن ضروري علمي خدمت ڏانهن توجهہ فرمائين.

Gul Hayat Institute

فصل ستون

رسالي ۾ ڌاريون ڪلام

اسان مٿي ڏيکاري آيا آهيون تہ شاهہ جي رسالي کي، سرن جي ترتيب موجب، حضرت شاهہ صاحب جي حياتيءَ کان پوءِ تيار ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ ٻيو ڌاريو ڪلام بہ گهڙو ٽي اچي ويو آهي. ڌارين ڪلام جي سڃاڻپ هيٺين ريت ڪري سگهجي ٿي:

1- اهي بيت جن ۾ ڪن سگهڙن يا شاعرن جا نالا آيل آهن.

2- اهي بيت جي شاهہ عبدالڪريم جي ملفوظات ”بيان العارفين“ ۾ آيل آهن، پوءِ اهي شاهہ ڪريم جا چيل آهن يا قاضي قاضن ٺٽوي جا.

3- اهي بيت جن جي ٻولي شاهہ جي ٻولي نہ آهي، جيئن پنجابي يا ڏاٽڪي وغيره.

4- فارسي غزل يا مثنوي مولانا روم جا ابيات.

5- جن بيتن يا سرن بابت، رسالي جي اڳوڻن استادن يا ڄاڻن پنهنجا رايا پيش ڪيا هجن تہ اهو شاهہ جو ڪلام نہ آهي، ان کان سواءِ، جيڪڏهن ڪو ماڻهو اٿي هيءَ دعوي ڪري تہ فلاڻو بيت فلاڻي سر ۾ شاهہ جو ڪلام نہ آهي ۽ ان لاءِ ڪا حجت يا دليل پيش ڪري نٿو سگهي تہ، ان جي ڳالهہ کي ايترو وزن ڏيئي نٿو سگهجي، جيتري قدر دليل واري دعوي کي وزن ڏيئي سگهبو آهي. هن ڳالهہ تي بہ ويچار ڪرڻو آهي تہ، رسالي ۾ ڌاريان سر يا ڌاريان بيت رسالي جي گڏ ڪندڙ فقيرن ڇو درج ڪيا ان ۾ مطلب ڪهڙو هو؟

اسان ان بابت اڳي لکي آيا آهيون تہ شاهہ صاحب جي خدمت ۾ شاهہ جي ڪلام کان سواءِ، ڪي فقير ٻيو ڪلام بہ ڳائيندا هئا. فارسي، هندي ۽ سرائيڪي ۾ غزل ۽ ڏوهيڙا ڳايا ويندا هئا جن کي شاهہ صاحب پسند

فرمائيندو هو. اهي ڏاريا شعر بہ فقيرن قلمبند ڪري ڇڏيا هئا. پوءِ جڏهن رسالي جي جوڙجڪ ۽ جمع جو ڪم شروع ٿيو، تڏهن اهو ڪلام بہ يادگار طور رسالي ۾ درج ڪيو ويو ۽ هي ڳالهہ پڙهندڙن تي ڇڏي ويئي تہ هو اصلي ۽ ڏارئي کي جدا ڪندا رهن.

اسان مير عبدالحسين جي ”لطائف لطيفي“ مان، مٿي نقل ڪري آيا آهيون تہ هندي شعر ۽ ٻيو جو ڪجهہ غير سنڌي ڏاريو ڪلام رسالي ۾ درج ٿيو آهي، سو انهن دهلوي گوين پاران درج ڪيل آهي، جن رسالي جي، سرن وار ترتيب جو ڪم، پورت کي پهچايو آهي. ساڳيءَ ريت فارسي شعر بہ، جيڪي شاهہ صاحب کي پسند هئا، سي رسالي جي جمع ڪرڻ وقت داخل ڪيا ويا آهن، هن ارادي سان نہ، تہ ڪو اهو بہ شاهہ صاحب جو ڪلام آهي، پر فقط شاهہ جي ذوق ۽ مذاج جي لحاظ سان تہ هو ڪهڙي قسم جي ڪلام کي پسند ڪندو هو.

فارسي شعر:

ڊاڪٽر گربخشاڻي لکيو آهي تہ ڪيترن فارسي شاعرن جهڙوڪ: حافظ، حڪيم سنائي، محي الدين ۽ جلال الدين رومي وغيره جا غزل، قصيدا ۽ مثنويون بہ شاهہ جو ڪلام سمجهي رسالي ۾ درج ڪيون ويون آهن. اسان جي تحقيق آهي تہ جن فقيرن، رسالي گڏ ڪرڻ وقت فارسي شاعرن جو ڪلام، شاهہ جي رسالي ۾ درج ڪيو آهي، اهي ڪي ايتريقدر اڻ ڄاڻ ڪو نہ هئا. پر اهو فارسي ڪلام شاهہ جي مجلس ۾ ڳايو ۽ پسند ڪيو ويندو هو جنهن ڪري هن کي بہ رسالي جي خاص جاين تي آندو ويو آهي.

فارسي ڪلام هيٺين طرح رسالي ۾ آيو آهي:

1- سر ڪلياڻ جي فصل 3 جي پڇاڙيءَ واري پهرئين وائي، هڪ فارسي غزل خواجہ حافظ شيرازي جو آهي، جنهن جو پهريون شعر آهي:

ساقيا برخير در ده جام را،
خاک برسر کن غم ايام را.

هن غزل کان اڳ هڪ فارسي بيت آهي، جو شايد غزل کان اڳ ۾ ڏوهيڙي وانگر ڳايو ويو هجي، جيئن سنڌي ڪافي کان اڳ ۾ ڏوهيڙا ڳائبا

Gul Hayat Institute

آهن. اهو شعر هي آهي:

شيشہ را پر کن و بردار بيار،
جام را پرکن و بر خيز بيار.

2_ سر يمن ڪلياڻ جي فصل 8 جي پڇاڙي ۾، محي الدين جو غزل آهي جنهن جو مطلع آهي:

بي حجابانہ بيا از در ڪاشانہ ما،
ڪہ ڪسي نيست بجز درد تو درخانہ ما.

ان غزل جو چوندڙ محي الدين ڪير آهي؟ ان بابت "محي" تخلص سان جيترن بہ شاعرن جا نالا تذڪرن ۾ آهن، تن مان ڪنهن بہ محي الدين جي نالي اهڙو غزل نظر ڪو نہ ٿو اچي. ساڳئي رنگ ۽ ساڳئي وزن ۽ بحر ۾ تذڪره صبح گلشن ۽ تذڪره نگارستان سخن ۾ سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني بغدادي ڏانهن هڪ غزل منسوب ٿيل آهي، جنهن جا اشعار هي آهن:

گر بيائي بسرِ تربت ويرانۂ ما،
بيني از خون جگر آب زده خانۂ مان.
با احد در لحد تنگ بگويم اي دوست،
آشنائيم بتو غير تو بيگانۂ ما.
محي از شمع تجلي نگاهش مي سوخت،
دسوت مي گفت زهي مردانۂ ما.

شاهہ جي رسالي واري غزل جي پوئين شعر (مقطع) جي هن غزل جي پوئين بيت سان هڪ جهڙائي آهي، باقي ٻيا سمورا شعر جدا جدا آهن، مقطع جي پوءِ مصرع ۾ ڪجهہ فرق آهي.

دوست مي گفت زهي مستي پروانۂ مان.

سر سهڻي ۾ شاهہ صاحب هڪ فارسي مصرع، تضمين طور پنهنجي ڪلام ۾ آندو آهي، فرمائي ٿو:

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، ٻهون نهاري ٻنگ،
سر در قدم يار فدا شدچہ بجاشد، وصل اهوئي ونگ،

Gul Hayat Institute

رات جنين جو رنگ، الا سي اڪاريئين.

اها مصرع شاهه عنايت الله صوفي جهوڪ واري جي هڪ غزل مان ورتل آهي، اهو سمورو غزل هيٺين ريت آهي:

سر در قدم يار فدا شدچه بجا شد،
از گردنم اين دين ادا شدچه بجا شد.
از خون دلم بسته حنا بر سر ناخن،
خون دلم انگشت نما شدچه بجا شد.
از درد دلم همه ڪشيده ست بر ابرو
درد دل ما قبله نما شد چه بجا شد.
مي خواست رقيبي ڪه من از غصه بميرم،
ديدي ڪه خودش زود فنا شدچه بجا شد.
مي خواست رضائي ڪه بفرمان تو گردد،
فرمان تو گرو ديده رضا شد چه بجا شد.

هي فارسي غزل، شاهه صاحب جي زماني ۾ ڏاڍو مشهور هوندو هو ۽ مجلسن ۾ ڳايو ويندو هو ۽ ڪيترن شاعرن ان جي جواب يا تتبع تي غزل لکيا آهن. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي ۽ مير نصير خان ٽالپر جا به انهي ضمن ۾ غزل چيل آهن.

شاهه صاحب سسئي جي سر ڪوهياري ۾ هڪ فارسي غزل جي مصرع جو ننڍو حصو آندو آهي، فرمائي ٿو:

"منزل دور من تنها". جت ڪن پوليون پاپيهان،
نڪا پهر نه پيچرو نه سڄڻ ڳِن ڪيهان،
لکي جو ليهان، ٿي لوڙهيان لعل لطيف چئي.

هن شعر جي پهرين مصرع ۾ هڪ فارسي غزل جي مصرع اڌ آندل آهي، سڄي مصرع هن ريت آهي:

شب تاريک ره باريک منزل دور و من تنها.

سر بيراڳ هنديءَ ڪان پوءِ هڪ سر جي انداز ۾ ابيات مثنوي مولانا روم جا ڏنل آهن. گهڻو ڪري اهي اُهي شعر آهن جن ۾ مولانا جلال الدين

Gul Hayat Institute

رومي خدا جي دوستن يا اولياءَ الله جي واکاڻ ڪئي آهي. ابيات مثنوي جي سر ۾ وچوواڙي عارف عبدالرحمان جامي جا بہ ڪي شعر آهن، جن ۾ هن صاحب مولانا رومي ۽ سندس مثنوي جي واکاڻ ڪئي آهي:

مثنوي و معنوي و مولوي،
هست قرآن در زبان پهلوي،
من چہ گويم وصف آن عاليجناب،
نيست پيغمبر ولي دارد ڪتاب.

ان سلسلي ۾ هڪ شعر محمد جان قدسي مشهدي چيو آهي:

هزار بار بشويم دهان بمشڪ و گلاب،
هنوز نام تو گفتن ڪمال بي ادبي ست.

هڪ شعر ڪنهن گمنام شاعر جو بہ آهي:

بنالد بلبل مسڪين ڪہ از گلزار دور افتد،
قيامت آن زمان باشد ڪہ يار از يار دور افتد

ابيات مثنوي جي آخر ۾ حڪيم سنائي غزنوي جي هڪ مناجات، وائي طور هيٺ ڏنل آهي، جنهن جو مطالعو آهي:

ملڪا ذڪر تو گويم ڪہ تو پاڪي و خدائي،
نہ روم من بجز آن ره ڪہ تو آن راه نمائي.

پويون شعر آهيس:

لب و دندان سنائي همہ توحيد تو گويند،
تو مزار آتش دوزخ ز ڪرم باز رهائي.

Gul Hayat Instutute

هندي ۽ سرائيڪي شعر:

فارسي ڪلام کان سواءِ شاهہ صاحب جي رسالي ۾ هندي ۽ سرائيڪي ۽ ڍاٽڪي ٻوليءَ جو شعر بہ درج ٿيل آهي، جو ڏاريون ڪلام آهي. سرائيڪي ٻولي اگرچہ سنڌي جي هڪ شاخ آهي، پر ان هوندي بہ شاهہ صاحب سنڌي جي انهيءَ شاخ ۾ ڪلام نہ چيو آهي. هو پنهنجي نج لاڙ جي سنڌيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڪٿي سرائيڪي يا هندي اکر، خاص انداز ۾ ڳنڍيندو يا پيوَسٽ ڪندو ويندو آهي، پر مجموعي طرح انهن زبانن ۾

سندس شعر معلوم نہ ٿي سگهيو آهي.

(1) شاهہ جي رسالي جي سر ڪلياڻ جي داستان پهرين جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ سرائيڪي ٻولي ۾ وائي ڏنل آهي.

عشق تساڏي مين گهايل ڪيتي،
وو ميڏي ميان، درد رانجهن دي

(2) انهيءَ سر ۾ سمن نالي ڪنهن هندي شاعر جو هينيون بيت پڻ آيل آهي.

سائي صورت عين ڪي سائي صورت غين،
سمن نقطہ دور ڪرو، تہ اوعين ڪي عين.

اهو شاهہ صاحب جو ڪلام نہ آهي.

(3) سر ڪلياڻ جي ٻئي داستان جي پڇاڙيءَ ۾ بہ وايون آهن، جن مان پهرين جا بہ مصرع سرائيڪي ۾ ۽ بہ مصرع سنڌيءَ جا آهن ۽ اها وائي شاهہ جي شاهاڻي ڪلام جو جزو نہ آهي ۽ ٻي وائي سرائيڪي ۽ پنجابي ٻولين جي گڏ وچڙ مان تيار ٿيل آهي.

رانجها وو مين تيڏري آهيان.

هي آهيس ٿل. اڳتي هڪ مصرع آهي تہ:

ري وو مين، پي وو مين، مينو نال و سارنهين.

اهڙيءَ ريت جڻ پٽن جي ڪوٽ آهي، باقي شاهہ جو ڪلام هرگز نہ آهي.

(4) ٽين داستان جي پڇاڙيءَ ۾ بہ هندي وائي آهي، جنهن جو منڍ آهي:

عجب نين تيري، سرس نين تيري

(5) سر يمن ڪلياڻ جي داستان ٽئين جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ سرائيڪي وائي ڏنل آهي، جنهن ۾ ٿل سميت ڪل ٽي مصرع آهن. پڇاڙيءَ ۾ وائي چوندڙ احمد جو نالو بہ ڏنل آهي:

آکي احمد نال نمائيندي، ڪيا ڪس لي ڪيتا.

ان جي پوئتان ٻي هڪ وائي سنڌيءَ ۾ آهي، پر ان جو ڍول ۽ بيهڪ

Gul Hayat Institute

شاھہ جي ڪلام جھڙي نہ آھي، جا پڻ شاھہ جو ڪلام ٿي نٿي سگھي.

(6) يمن ڪلياڻ جي 5 داستان ۾ ھيٺيون ھندي بيت، رسالي ۾ درج ٿيل آھي:

ھڪ جو اڪر نڪڙو گرتسي جي ڏي،
تا انڌاري گھر ديپڪ، ڦر ڦر جوت ڪري

بيان العارفين ۾ آھي تہ اھو شعر احمد آباد ۾ شاھہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري ڪي ڪنھن سنياسي پڏايو ھو جنھن ڪي فقيرن رسالي، داخل ڪري ڇڏيو آھي.

(7) داستان 6 جي پڇاڙيءَ ۾ بہ ھڪ سرائيڪي وائي وڌل آھي، جا ھيٺين ريت آھي:

عشق تمام بره تمام مين لوئي يار لوڪو
سيج ستي جھپ نہ آوي نيٹين ننڊ حرام
راتيان جاڳڻ، صاحب سنيالڻ، اي فقيران دا ڪام
مت عقل دي منجھہ گئي، آيا عشق امام

صاف پڌرو آھي تہ اھو شاھہ صاحب جو ڪلام ٿي نٿو سگھي. ڊاڪٽر گربخشاڻي، اگرچہ ان وائي کي شاھہ جو ڪلام نٿو سمجھي، پر ان ھوندي بہ ھن پنھنجي رسالي ۾ بحال رکي آھي. ھوڏانھن ڪيس رسالي مان ڪلام لوڙڻ جو ڏاڍو شوق رھندو ھو.

(8) سھڻي يا توڏي جي سر ۾ ھڪ ھندي بيت توڏي سر جي تعريف ۾ آيل آھي:

توڏي مينا راڳ ھي، مجلس ميني تال،
گھر ڪي ميني ڪامڻي، اور ڪي ميني لاج.

اھو شاھہ جو ڪلام نہ آھي.

(9) سر سھڻي جي داستان پنجين جي پڇاڙيءَ ۾ ھڪ سرائيڪي وائي ڏنل آھي:

درد رانجھن دي ھي ماري،

مرزا قليچ بيگ مرحوم، جنھن شاھہ جي رسالي ۾ سڀ ڪجھہ ڪٽي

Gul Hayat Institute

داخل ڪيو آھي، سو بہ ان وائي بابت لکي ٿو تہ:

”ھيءَ وائي شاھہ صاحب جي نٿي ڏسجي، جيئن اڪثر سرائيڪي ۽ ھنديءَ وائيون سندس نہ آھن، تنھن ڪان سواءِ سر جي مضمون سان بابت نہ آھي. ھير رانجھي مضمون سان يا تہ عام عشق بابت آھي.“

(10) ساڳئي سُر جي ڇھين داستان جي پڇاڙيءَ ۾ ھڪ سرائيڪي ٽن مصرعن واري وئي آھي:

جان جاڳان تان نھين وي نال ڍولڻ دي

ھي بہ شاھہ جي چيل نہ آھي.

(11) سھڻي جي ابيات متفرقہ جي آخر ۾ بہ ھڪ سرائيڪي وائي آھي:

جان جاڳان تان نھين نال سڄڻ دي

مرزا صاحب مرحوم لکي ٿو تہ ھيءَ وائي سرائيڪي ٻوليءَ ۾ آھي، گھڻو ڪري شاھہ عبداللطيف جي نہ آھي.

Gul Hayat Institute

نيازعلي شاهہ "محسن"

"قلم ـ تاريخ"

1381هہ

1ـ مولوي مرحوم جي تصنيف جو ناهي جواب،
مولوي مرحوم هو مُلڪ ـ ادب جو بادشاهہ.
باسر 1/1 مان هجري سال هيئن هاتف چيو
حضرت محسن ڪٽي لک "شاهہ جو پيغام واهہ."
1381هہ = 1+1380

2ـ سنڌيءَ جو اديبن ڪان جو ڪجھہ بہ پڳو آهي،
معلوم ڪندا آيا تعليم يتائيءَ جي،
"تشريح ڏسو نادر وه وه" وفائيءَ جي.
1962ع

3ـ اي حضرت وفائي! تنهنجو ٿورو ناهہ ٿورڙو
تو سنڌ لاءِ ڪيترو مواد هي ڪيو ڪٺو.
1/1 الف جو هڪ عدد ڪيو پوءِ عيسوي تهي تو سن،
تہ "شاهہ جي رسالي جو مطالعو ڏسي وٺو".
1963ع = 1+1962ع

Gul Hayat Institute

مولانا بابت عالمن ۽ اديبن جا رايا

”مولانا دين محمد صاحب وفائي سان منهنجي واقفيت خلافت جي زماني کان هئي. پوءِ ڪراچي ضلعي لوڪل بورڊ جي پريزيڊنٽ هئڻ جي زماني ۾ ڪراچيءَ ۾ رهڻ وقت اها وڌندي وئي. 1940ع ۾ جڏهن وزير تعليم ٿيس ته سنڌي ادب جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ”سنڌي ادبي مرڪزي صلاحڪار بورڊ“ قائم ڪيم. ان ۾ مولانا صاحب کي ميمبر ڪري رکيم. ان سان گڏ سنڌي لغت تيار ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪاميٽي مقرر ڪئي هيم، ان ۾ مولانا فتح محمد سيوهاڻي، ڄيٺمل پرسرام، عثمان علي انصاري، ڊاڪٽر دائودپوٽي ۽ مولانا دين محمد صاحب وفائي ميمبر ٿي ڪم ڪرڻ لڳا. موجوده سنڌي لغت جو پهريون جلد، جو سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپايو ويو آهي، ان ۾ ان ڪاميٽي جو گهڻو ڪم ڪيل آهي. پاڪستان ٿيڻ بعد سنڌي درسي ڪتابن کي نئين سر تيار ڪڻ لاءِ 1949ع ۾ هڪ ڪاميٽي ٺهي هئي، ان ۾ به مولانا صاحب کي رکيو ويو هو.“

(جي ايم سيد)

❊

”مولانا دين محمد وفائي، پنهنجين مختلف خصوصيتن جي ڪري، هڪ منفرد شخصيت جو مالڪ هو. عالم، صحافي، مناظر ۽ مبلغ، اديب ۽ تاريخدان، علم الانساب جو ماهر ۽ سياستدان، همدرد دوست ۽ پرخلوص ساٿي. مطلب ته هن جامع شخصيت جون ڪهڙيون خوبيون ۽ ڪهڙيون صفتون ڳڻائجن. صوبائي، قومي ۽ بين الاقوامي سياست تي وڏي نظر هوندي هيس. ترڪن جو مسئلو هجي يا عربن جو الجزائر جو هجي يا تيونس جو هندستان جي سياست هجي يا سنڌ جي، هڪ روزاني اخبار جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ هر هڪ موضوع تي مولانا صاحب کي مضمون لکڻا پوندا هئا ۽ حق ته هي آهي ته مولانا صاحب پنهنجي موضوع جا حق ادا ڪندو هو.

Gul Hayat Institute

دشمنن جي دلين ۾ ٿرٿلا پئجي ويندا هئا ۽ پنهنجن جي زبان مان واهہ واهہ جا نعرا، بي اختيار نڪري ويندا هئا. الوحيد جو انهيءَ وقت وڏو دٻدٻو هو. سنڌ جي مسلمانن جي اهائي هڪ اخبار هئي، جنهن جي اکر اکر ۾ سنڌ جي مسلمانن جي دلين جي ڌڪ ڌڪ سمايل هئي. حڪومت تي ڏاڍي بيباڪيءَ سان نڪتہ چيني ڪئي ويندي هئي ۽ قومي ۽ ملڪي مسئلن ۾ پوري سنجيدگيءَ سان ۽ ڏاڍا توريل تڪيل مشورا پيش ڪيا ويندا هئا. مولانا صاحب ٻولي سادي پر سوادي ۽ سپاجهي لکندو هو. ڪڏهن ڪڏهن رنگين عبارت لکندو هو تہ نثر ۾ شعر جو مزو پيو ايندو هو.

شيخ عبدالله "عبد"

❋

"سندن ڪچهري اسان جي لاءِ سون سبقن جي دولت آڻيندي هئي. جو بہ موضوع گفتگو ڇڙندو هو اها معلومات ڏيندا هئا، جو سندن صحبت مان اسان کي، هڪ ڪلاڪ ۾ اهو علم حاصل ٿي ويندو هو جيڪو سالن جي ڪتابي ورق گردانيءَ مان بہ هرگز نصيب نہ ٿي سگهي. سنڌ جي ڪنهن بہ خطي جي ڳالهہ نڪري يا ڪي بلوچن، سماٽن، يا ٻين معاملن بابت ذڪر ڇڙي تہ ڪين هر خطي ۾ هر قوم جي تاريخ اهڙي تہ ياد هوندي هئي ۽ ان لاءِ اهڙيون تہ سندون پيش ڪندا هئا، جو عقل دنگ رهجي ويندو هو تہ هن شخص هيتري معلومات ڪٿان آندي. سنڌ جي ڪنهن بہ خاندان متعلق ڳالهہ ڇُري تہ اُنهن جي اصل نسل، حسب نسب بابت ايتري تہ خبر هين جو خود انهن خاندانن وارن کي بہ پنهنجي بابت هرگز نہ هوندي هئي. تاريخ جي علم جا تہ اٿاهہ ساگر هئا، پر جاگرافي نہ فقط سنڌ، بلڪ تمام اسلامي ممالڪ توڙي دنيا جي نقشن جي ايتري تہ واقفيت هوندي هين، جا اسان نہ اسڪولن ۾ پڙهي ۽ نہ استادن کان ٻڌي. ڏند ڇپن سان لڳي ويندا هئا تہ مولانا صاحب جن کي هي سڀ ڪيئن معلوم ٿيو ۽ مولانا مرحوم اهو ڪٿي پڙهيو آهي ۽ ڪٿان سکيو! مؤرخن ۽ شاعرن ۽ اديبن بابت گفتگو نڪتي تہ، انهن بابت سندس چاڙ ڏسي اکيون کلي ونديون هيون تہ يورپ بابت هيتري معلومات ڪٿان حاصل ڪيائون. هي سڀ سندن علمي بصيرت جا ڪارناما هئا، جي مثالن ڏيڻ سان جيڪر

پيش ڪريان ته هڪ ضخيم ڪتاب ٿهي پوي.

عربيءَ ۾ ايترو ته درڪ رکندا هئا جو ابن سعود جي شروعاتي دؤر ۾، جڏهن ڪراچيءَ ۾ هڪ سعودي وفد آيو هو ته، فقط مولانا وفائي مرحوم ئي هڪ اهڙو ماڻهو هو جنهن انهيءَ وفد سان منهن ڏنو ۽ عربيءَ ۾ گفتگو ڪئي. هن تي سنڌ جي ظريف شاعر مرحوم محمد هاشم مخلص هڪ شعر لکيو هو، جنهن جي هڪ سٽ مون کي ياد آهي:

سر پيچ تن سين جو هو مولوي وفائي.

(محمد اسماعيل عرساڻي)

❊

”تذڪره مشاهير سنڌ“ جيڪو سنڌ جي نامور اديب، صحافي ۽ عالم سڳوري، مولانا دين محمد وفائي مرحوم، سالن جا سال سڄيءَ سنڌ جا پنڌ ڪري، ڪتبخانن جي خاڪ ڇاڻي ۽ نور نچوئي لکيو آهي. مذهب سان دلچسپي رکندڙن ۽ مذهبي عالمن جي زندگيءَ کان واقفيت گهرندڙن لاءِ هن ڪتاب ۾ بي بها مواد موجود آهي، ڇاڪاڻ ته هن ۾ سنڌ جي سون ورني ڌرتي جيڪي به عالم ۽ محدث، مفسر، مبلغ، شارح ۽ فقيهه پيدا ڪيا آهن، تن جو مختصر احوال ڏنل آهي (هي اڃا سموري تذڪري جو پهريون حصو يا پهريون جلد آهي) اهو احوال به هڪ خاص نوعيت جو آهي: هر عالم ڪٿي پيدا ٿيو ڪنهن وٽ درس حاصل ڪيائين، ڪهڙا ڪتاب لکيائين، ڪهڙي سلسلي سان نسبت اٿس، ڪهڙا شاگرد پيدا ڪيائين ۽ ڪٿي فوت ٿيو.

هي ڪتاب گذريل هزار سالن جي هڪ تاريخ آهي، جنهن مان هڪ ڳالهه، هر صفحي منجهان، پڪاري ڪنيو پئي للڪاري ته، سنڌ علم جو گهر هئي، جنهن ۾ ننڍا ننڍا ڳوٺ ۽ واهڻ به علم جي شمع سان منور هئا.

(سراج الحق)

❊

مولانا دين محمد وفائي مرحوم، الوحيد اخبار جي ادارتي دؤر ۾ لائق ۽ فائق ايڊيٽر ثابت رهيا. سندن قلم ۾ رواني، تحرير ۾ جدت ۽ ٻوليءَ ۾ سلاست،

حلاوت، لطافت ۽ سنجيدگي سمايل هوندي هئي. سندن بيباڪ ۽ جرتئمنداڻي تحرير، مولانا محمد جوهر، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ مولانا ظفر علي مرحومين جون سڪون لاهيندي هئي.

(حاجي محمود هالائي)

*

مان پاڻ کي خوش نصيب سمجهندو آهيان، جو اهڙي مانجهي مڙد، سنڌ جي سودائيءَ ۽ سچ جي ساڪيءَ جي جنازي کي ڪلهي ڏيڻ جو وجهه هٿان نه وڃايو هوم. مون کي مولانا دين محمد وفائي مرحوم جو آخري سفر اڄا ياد آهي. بادل چانيل هئا، هلڪي هلڪي بوند به پئي پيئي. آيو ويو ۽ جنازي جي جلوس ۾ شامل شخص چئي رهيو هو ته "الله جي رحمت پيئي وسي، پڪ ڪو بخشيل روح هوندو!" هنن ويچارن کي ڪهڙي خبر ته هو نه رڳو بخشيل روح هو پر پنهنجي دور جو عيسيٰ هو جيڪو قوم جي لاءِ صليب ڪلهي تي کڻي گهميو هو.

جناب ڄام صادق علي، وزير ميونسپالٽي ۽ لوڪل باڊيز جي حڪم تي سکر جي واري تڙ روڊ جو نالو مولانا دين محمد وفائي روڊ رکيو آهي، پر اهو به ڪجهه ڪافي نه آهي. اهڙن شخصن جي ياد، ڪارنامن ۽ نظرين کي زنده رکڻ لاءِ ادارن جي قيام جي ضرورت آهي."

(رشيد ڀٽي)

*

سائين مولانا دين محمد وفائي (رحه) جي ادارت هيٺ 1936ع ۾ الوحيد اخبار جو آزاد سنڌ نمبر شايع ٿيو هو. موقعو هو سنڌ جي بمبئيءَ جي چنبي مان آزادي ادا سائين، ان نمبر متعلق اسان ايتريقدر ٻڌو آهي، جو ان نمبر کي حاصل ڪرڻ ته ڇڏيو هڪ نظر ڏسڻ لاءِ ماڻهو ڪشالا ڪيندا هئا. سائين، منهنجو عرض آهي ته الوحيد جي آزاد سنڌ نمبر جون فلمون ڪيرائي، آفسيٽ تي ڇپارائي مارڪيٽ ۾ آڻيو. مون کي يقين آهي، سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جا سڄڻ هر قيمت تي الوحيد جي يادگار نمبر جي ڪاپي خريد ڪري پاڻ وٽ محفوظ ڪندا.

(امر جليل)

Gul Hayat Institute

”الوحيد پريس مولانا دين محمد وفائي صاحب جي دؤر ۾ ايئن ڪٽي چڱجي تہ علم، ادب ۽ سياست جو هڪ آشيانو هو. جنهن ۾ هڪ باغ هو جنهن ۾ گلاب، موتيا، مکڙيون ۽ ڪنڊهار هئا ۽ ان باغ جي آبياري ۽ نگهداشت حضرت مولانا دين محمد وفائي صاحب ڪري رهيو هو. هي سندن ئي ذهانت ۽ محنت جو ڦل آهي، جو اڄ بيشمار سنڌي اخبارون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. سندن لکڻي، اڄ جي ايڊيٽرن ڪي نصيب ٿي وڃي تہ، هُل هنگاما ۽ شور شرابا باقي نہ هجن ها!

اسان جي پياري وفائي جي زبان شيرين هئي، سهڻي سلوڻي انداز سان گفتگو ڪندو هو. وٽس وڏا وڏا بزرگ ۽ سياستدان بہ ايندا هئا، اديب ۽ شاعر تہ سندن شيدائي هئا. انهن مان ڪن جا نالا عرض ڪيان ٿو جن کي مون مولانا صاحب جي بلڪل قريب ڏٺو:

سر حاجي عبدالله هارون، غلام مرتضيٰ شاهہ سنائي، جي ايم سيد، ڊاڪٽر محمد بن عمر دائود پوٽو مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولانا محمد صادق کڏي وارو مولانا محمد صديق کڏي وارو مولانا عبدالڪريم چشتي، رئيس علي محمد مري، رئيس علي محمد ڪيڙو مولوي محمد معاذ، پير محبوب علي شاهہ، پير حسام الدين شاهہ راشدي، جناب سرشار عقيلي، مرحوم غلام احمد نظامي، ڏٽي بخش ناقص، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مرحوم دين محمد عليگ، قاضي خدا بخش، عبدالخالق مورائي ۽ ٻيا.“

(مومن مليرائي)

⁕

”مولانا دين محمد وفائي (رحہ) جن قلم هٿ ۾ ڪڻندا هئا تہ برق رفتاريءَ سان ويندا هئا سلپن تي سلپون پريندا. مون اهڙي تيز رفتاريءَ سان قلم هلائڻ وارو ايڊيٽر اڄ نہ تائين ڏٺو. مولانا صاحب جن صحافت جي دنيا ۾ بيشمار خوبين جا مالڪ هئا، پاڻ پنهنجي لکڻيءَ کي ٻيهر نظر مان ڪڍڻ بنا ئي ڪاپي ڪمپازيٽرن جي حوالي ڪندا هئا. وري جي ڪمپوز ڪري مولانا صاحب جن وٽ ڪٽي ويجبو هو تہ ان ۾ ڪا بہ ڦير گهير يا ڪاٽ ڪوٽ اصل نہ ڪندا هئا.“

(عبدالرحيم صابر)

ثقافت کاتي حڪومت سنڌ پاران 2008ع کان 2012 تائين ڇپايل سنڌي، اردو ۽ انگريزي ڪتابن جو تفصيل

نمبر	ڪتاب جو نالو	مصنف/مرتب/مترجم	قيمت
1	شاھہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو	100/-
2	رسالو ميان سچل فقير جو	مرزا علي قلي بيگ	800/-
3	شيخ اياز جلد ٻيو (چار ڪتاب) (1. ڪپر ٿو ڪُن ڪري، 2. پٽڙ ٿو پور ڪري، 3. ٽڪرا ٽنل صليب جا، 4. واٽون ڦُلن ڇانئيون)	شيخ اياز	500/-
4	شيخ اياز جلد ٽيون (چار ڪتاب) (1. پؤنر پري آڪاس، 2. ڪلهي پاتم ڪينرو، 3. ڪي جو ٻيجل ٻوليو، 4. وڄون وسڻ آئيون)	شيخ اياز	500/-
5	سنڌي ڪنڊ ۾ ڊرامي جي تاريخ	غلام حيدر صديقي	200/-
6	سنڌوءَ جا گيت	ڊاڪٽر ڪمال جامڙو	300/-
7	شاھہ جو رسالو	ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ	400/-
8	سُر ڪيڏارو	منظور احمد قناصرو	250/-
9	شاھہ جو رسالو	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	500/-
10	سر آسا	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
11	بيت نہ پر آيتون	ڊاڪٽر عزيز الرحمان ٻگهيو	250/-
12	شيخ اياز جلد ٽيون (پنج ڪتاب) (1. لڙيو سج لڪن ۾، 2. پن ڇڻ پڇاڻان، 3. چنڊ چنبيليءَ ول، 4. رڻ تي رمجهم، 5. ڀڳت سنگھ ڦاسي)	شيخ اياز	500/-
13	شيخ اياز جلد چوٿون (پنج ڪتاب) (1. راج گهاٽ تي چنڊ، 2. ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي، 3. اُکن نيرا ڦُليا، 4. جهڙ نيڻان نہ لهي 5. سُر نارائڻ شيام)	شيخ اياز	500/-
14	سراج السالڪين	رسول بخش تميمي	150/-
15	سنڌ جو سرمست	رڪيل مورائي	300/-
16	ڪوهستان جو سفر	بدر ابڙو	400/-
17	سنڌ صدين کان	ممتاز مرزا	400/-

Gul Hayat Institute

18	خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو	ڊاڪٽر عطا محمد حامي	600/-
19	ڪلامِ گروهڙي	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو	500/-
20	شيخ اياز نثر جلد پنجون	شيخ اياز	350/-
21	سُر پرڀاتي	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	350/-
22	شاهه جي رسالي جي سڃاڻي (جلد پهريون)	محمد حسين ڪاشف	500/-
23	شاهه جي شاعريءَ ۾ اسلامي قدر	ڊاڪٽر عبدالرحمان جسڪاڻي	600/-
24	سومرا راڄ گهراڻو	ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو	400/-
25	قلندر لعل شهباز	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200/-
26	مان جي مئس پنڌ ۾	رڪيل مورائي	500/-
27	لاکو پير لطيف الله	پير محمد عالم قريشي صديقي	150/-
28	شاهه لطيف الله قادريءَ جو ڪلام	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	100/-
29	استاد بُخاري – فن ۽ شخصيت	آزاد انور ڪانڌڙو	650/-
30	محمد عثمان ڏيپلائي ۽ سنڌي سماج تي سندس اثر	ڊاڪٽر ثريا ساز ڏيپلائي	300/-
31	ڳٺڙانن جون ڳالهيون	قمرشهباز	300/-
32	ڇيج پرائي	قمرشهباز	450/-
33	ننگر ٺٽو : هڪ مطالعو	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
34	صوفي شاهه عنايت شهيد	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	600/-
35	شيخ اياز جلد پنجون (چار ڪتاب) (1.اُڀر چنڊ پس پرين ، 2. هيئنڙو ڏاڙهونءَ گُل جيئن، 3. الوداعي گيت، 4. ننڊ وليون	شيخ اياز	750/-
36	شيخ اياز جلد ڇهون (ٽي ڪتاب) (1.ڪتين ڪر موڙيا جڏهن جلد پهريون، ٻيو، ٽيون)	شيخ اياز	1000/-
37	شيخ اياز جلد ستون (ٽي ڪتاب) (1.سر لوهيڙا ڳپيا ، 2. سُورج مُکي سانجهه، 3. ڇوليون ٻوليون سمنڊ جون.	شيخ اياز	1000/-
38	شيخ اياز جلد اٺون (چار ڪتاب)	شيخ اياز	700/-

Gul Hayat Institute

	(1.جر ڏيئا جهمڪن ، 2. هرڻ اکي ڪيڏانهن، 3. چنڊ ڳليون، 4. تون چپر تون چانوَ		
39	شيخ اياز جلد نائون (پنج ڪتاب) (1.گهاٽ مٿان گهنگهور گهٽا ۾ ، 2. سامنجهي سمنڊ سپون، 3. ڪونجون ڪُرڪن روهه تي، 4. ڪاري رات ڪُهنگ، 5. وڄون وٽڪار جا.	شيخ اياز	600/-
40	شيخ اياز جلد ڏهون (پنج ڪتاب) 1.اٿي اور الله سان ، 2. مينهن ڪٽيون، 3. اڪ جون ڦلڙيون، پيچ پني ، 4. پکي ساڳي پار ج، 5. هي جي نهرون نند جون	شيخ اياز	600/-
41	شيخ اياز جلد پهريون (نثر) 1.جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي ، 2. ساهيوال جيل جي ڊائري، 3. ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ، 4. جڳ مڙيوئي سپنو،	شيخ اياز	730/-
42	شيخ اياز جلد ٻيو (نثر) 1.ڏيئا ڏيئا لاٽ اسان ، 2. خط انٽرويو ۽ تقريرون جلد پهريون ٻيو، 3. اڳتي قدم جا ايڊيٽوريم	شيخ اياز	700/-
43	شيخ اياز جلد ٽيون (نثر) 1.ڪٿي نہ ڀڃبو ٽڪ مسافر جلد پهريون، ٻيو، ٽيون ۽ چوٿون	شيخ اياز	1000/-
44	شيخ اياز جلد چوٿون (نثر) 1.شيخ اياز ۽ صحافت	شيخ اياز	500/-
45	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (شخصيت فن ۽ فڪر)	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	250/-
46	ڪلام ريجهه علي شاهه	پروفيسر منظور حسين کهڙو	250/-
47	سنڌ هيرن کاڻ	رسول بخش درس	150/-
48	قلندر صوفي ۽ ملامتي	ڊاڪٽر نواز علي شوق	150/-
49	تذڪره لال شهباز قلندر	انور ساگر کانڌڙو	150/-
50	سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر	ڊاڪٽر مخمور بخاري	300/-
51	سنڌي ڪلچر	غلام رباني آگرو	200/-
52	سنڌي موسيقي جا سر تار	خليل الرحمان شيخ	200/-

Gul Hayat Institute

53	شاهه جي رسالي جي سڃاڻپ (جلد ٻيو)	محمد حسين ڪاشف	500/-
54	سُر پورب	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200/-
55	سنڌي ڊرامن جي مختصر تاريخ	مختيار احمد ملاح	450
56	سنڌي ناول جي مختصر تاريخ	مختيار احمد ملاح	450
57	مون ذات انوکي آندي آ	محمد ابراهيم جويو	250
58	سوونيئر (سچل سرمست 2012)	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	
59	منصور ثاني سچل سرمست	پروفيسر عطا محمد حامي	300
60	عشق ڪيم اظهار سچل سرمست	خادم حسين عباسي	250
61	سچل سرمست سچ جو شاعر	ڊاڪٽر مخمور بخاري	200
62	سچل سرمت سچ جي صدا	سميع قاضي	250
63	سپ رنگ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	250
64	امر جليل جا ڪتاب جلد ٻيو	امر جليل	800
65	شهيد محترمه بينظير ڀٽو جا تاريخي انٽرويوز تم جيت گئي هم هار گئي Shaheed Mohtarma Benazier Bhutto	پروفيسر اعجاز احمد قريشي پروفيسر سليم ميمڻ Prof. Aijaz A. Qureshi	200 300 350
66	ڪي نه وسرن مور	ڊاڪٽر سحر امداد حسيني	120
67	سووينئر "لعل شهباز قلندر 2012"	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ڊاڪٽر نواز علي شوق	
68	سنڌڙيءَ جو شهباز قلندر	آزاد انور ڪانڌڙو	200
69	قلندر لعل سيوهاڻي	ڊاڪٽر نواز علي شوق	120
70	الشهباز	جليل سيوهاڻي	150
71	قلندر نامو	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	100
72	تذڪره شهباز	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	120
73	شاهه عبداللطيف ڀٽائي پيغام جو موجوده حالت تي اطلاق	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	250
74	سنڌي شاعري جو اڀياس	شمشيرالحيدري	150
75	شاهه عبداللطيف ڀٽائي مقالاءِ مضمون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	600
76	ڀنڀور ءِ ديبل	عبدالقادر منگي	300

Gul Hayat Institute

77	شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي دور ۾ تصوف جا سلسلا	ڊاڪٽر عابد مظهر	300
87	سنڌي ڪهاڻي	اسحاق انصاري	300
79	فن ۽ فنڪار جلد ٻيو	ڪوثر ٻرڙو	300
80	سيپيتا جا سونهان	محمد حسين ڪاشف	200
81	مون ۾ تون موجود	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200
82	سنڌ جا قديم آثار ۽ تاريخ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250
83	رهاڻ هيرن ڪاڻ جلد نمبر 2	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	850
84	شاهه جو رسالو (مڪمل فُورِ ڪلر) بلوچ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	1500
85	وڪريل ورق	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	350
86	مقالاتِ عزيز	عزيز جعفراڻي	400
87	فقير هدايت علي نجفي تارڪ جو سنڌي ڪلام	ڊاڪٽر نواز علي شوق	500
88	شيخ اياز(شخصيت ۽ فن)	غلام سڪينا حميده قاضي	400
89	امر جليل جا ڪتابَ جلد پهريون (1.دل جي دنيا ، 2. ڄڌهن مان نه هوندس، 3. تاريخ جو ڪفن، 4. منهنجو ڏس آسمان کان پڇو.	امر جليل	600
90	رهاڻ هيرن ڪاڻ جلد پهريون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	800
91	فيض احمد فيض ۽ پاڪستاني ثقافت	امان الله شيخ	250
92	فيض جا ايلس ڏانهن خط	شبنم موتي	250
93	فيض سان رهاڻيون	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	500
94	راڳ نامون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	270
95	ميزان (فيض احمد فيض)	ڊاڪٽر نواز علي شوق	240
96	جهڙي سونهن سندياس	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
97	اديون آءُ اڄاڻ	ڊاڪٽر فهميده حسين	250/-
98	شاهه سچل ۽ خليفو قاسم	محمد حسين ڪاشف	200/-
99	شاهه عبداللطيف مدبر معلم ۽ مهربان	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	150/-

Gul Hayat Institute

نمبر	کتابوں کی نام	مصنف/مرتب/مترجم	قیمت
1	سکھر تاریخ وتمدن	ڈاکٹر عبدالواحد اندھڑ	400/_
2	بھٹو کا تصور پاکستان	نصرت لاشاری	350/_
3	شاہ جو رسالو	شیخ ایاز	650/_
4	سچل سرمست، تاریخ، تصوف اور شاعری	ڈاکٹر نواز علی شوق	150/_
5	آئینہ خانہء شاہ لطیف	ڈاکٹر طاہر تونسوی	200/_
6	حلقہ مری زنجیر کا	شیخ ایاز	800/_
7	بوئے گل نالہء دل	شیخ ایاز	500/_
8	دنیاساری خواب	شیخ ایاز	650/_
9	اے آہو چشم کدھر	شیخ ایاز	400/_
10	سچل سچ ہے سارا	آغا سلیم	300/_
11	سندھ ایک عام جائزہ	مظہر یوسف	400/_
12	حضرت سچل سرمست عظیم شاعر و مفکر	ڈاکٹر نواز شوق	250
13	تاریخ اولیاء سندھ	آفتاب ابڑو	250
14	سندھ میں اردو شاعری	ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ	350
15	خطوط ڈاکٹر نبی بخش بلوچ	محمد راشد شیخ	250/_
16	محمد ابراہیم جویو ایک صدی کی آواز	سید مظہر جمیل	750/_
17	دشت وجود کی مسافت	آغا سلیم	250/_

Gul Hayat Institute

Sr. No	Name Of Books	Writer	Rate
1	Melodies of SALB, V-III	Agha Saleem	500/-
2	History of Sindhi Literature	Shaikh Aziz	250/-
3	Melodies of SALB, V-IV	Agha Saleem	400/-
4	Shah Jo Risalo in Arabic & English	Faiz Mohammd Khoso	300/-
5	Shah,Sachal,Sami	Mohd.Ibrahim Joyo	200/-

6	Darazi School of Sufi Thought	Dr.Sakhi Qabool Mohammad Farooqi	400/-
7	Handicrafts of Sindh	Waheeda Khizir Qazi	180/-
8	Sindhi Society & Culture	Prof.Dr.Ghulam Ali Alana	1600/-
9	Life & Thought of Shah Latif Bhitai	Gul Mohammad Umrani	200/-
10	Songs Of Freedom	Shaikh Ayaz	500/-
11	6 Thousands years of History of Irrigation of Sindh	M.H.Panhwar	800/-
12	The Epic of Dodo Chaneiser	Saleem Noorhassan	300/-
13	The Traditional Arts And Crafts of Hyderabad Region	Dr 0Nabi Bux Khan Baloch	150/-
14	Musical Instruments of the Lower Indus Valley of Sindh	Dr 0Nabi Bux Khan Baloch	200/-
15	Alexander's Conquest of Indus Valley	Agha Saleem	400
16	Lake Manchar	Taj Muhammad Sahrai	200
17	Dr. G.M Mehkri on Sindh Articles	Muhammad Ibrahim Joyo	350
18	Hazrat Shanshah Lal Shabza Qalandar	Syed Dinal Shah Darbelvy	400
19	Mohen Jo Daro the Indus civilization	Jahn Marshall	3000
20	Selection from the Risalo	G. Allana	150/-
21	Sufism & Classical Sindhi Poetry	Saleem Noorhassan	150/-
22	Anecdotes of Vataayo Faqeer	Saleem Noorhassan	200/-

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

4. Shah jey Risali jo Mutalao.
5. Zindagi jo Maqsad.

His son Ali Nawaz Wafai has, within his limited resources, endeavored to keep the light of knowledge, set by his great father, kindled, and was able to bring first editions of some of Maulana's works, But the scope of knowledge enshrined in the sheaths of manuscripts calls for concerted efforts by the Government to unravel the hidden wealth of knowledge for the jet-age Sindhis.

As said, his son has followed his father's tread and, in 1948, founded Wafai Publishing House in memory of his father. He is also editing the weekly "Azad" in Sindhi which is more a views paper than a newspaper.

(Daily Leader April 1975)

Gul Hayat Institute

literatures have paid glowing tributes to Maulana's stature as a historian and eulogized his services as such. Pir Husamuddin Rashdi has referred to Maulana Wafai as the Imam of Sindhi historians. Sindh's most revered educationist, the late Shamsul Ulema Dr. Daudpota used to call the Maulana as a living dictionary, while to Pir Ali Muhammad Rashdi, he was a mobile encyclopedia.

Tauheed

In 1943, Maulana Wafai resigned from "Al Waheed" but continued publication of the "Tauheed", a monthly journal dedicated to the task of propagating the true spirit of Islam among the tradition ridden Sindhi Muslims. Through his columns in "Tauheed", Maulana boldly attacked the depravity and immorality of his times, which were taking roots among the Muslim society. He also criticized the superstitious and false customs that had penetrated into the Muslim society through Hinduism. He tirelessly attempted to awaken the Sindhi Muslims to make them conscious of the fresh currents of social, religious and political thoughts that were sweeping the Sub-Continent.

Maulana Din Muhammad Wafai died on 10th of April, 1950. With his passing away, Sindh lost one of its great servants. His whole life had been devoted to the cause of the Sindhi Muslims, trying to better the social, moral and material condition of the people. His love for his people is enshrined in the pages of history which is the judge of his greatness.

Gul Hayat Institute

Maulana Din Muhammad Wafai wrote over 50 books, mostly on history and religion. Significant amongst his works, are:

1. Ilham-ul-Bari in five volumes. This is the Sindhi translation of Sahih Bukhari and is said to be the only of its kind in Sindhi language.
2. Lutf-e-Latif. This again is an original work on the life of great Sufi poet of Sindh, Shah Abdul Latif Bhitai. It has details which are no where to be found in any other work.
3. Tazkara Mashahir-i-Sindh in four volumes.

by the name "Al-Kashif" (The Explorer). In 1920 a daily newspaper in Sindhi called "Al-Waheed" was established under the editorship of Kazi Abdul Rehman. Maulvi Wafai was asked to join as a member of his editorial board.. With this began the long and distinguished career as a journalist. His articles are pieces of good Sindhi literature. Being simple and straight forward, his writing was easily understood by one and all. His articles contained facts and he wrote a prose, full of eloquence and the rhetoric used was rare.

Another field in which he achieved distinction was history. In those days, nobody really cared for the research on Shindh's contributions. Most of the contemporary histories began with accession to the throne by Queen Victoria and ended with the poise note praying for the good health and long life of the reigning King George V. It was this unfortunate state of affairs in which Maulvi Sahib set himself to work. He felt that a nation, without history is a nation without respect, and that as long as the Sindhi people remained ignorant of their own glorious past, they can never face the future with confidence.

He was convinced that, in the history of Sind, there was enough to lift the chin of any Sindhi. It was also enough to inspire the people to yet higher ladders of progress. So he took up the delicate and the intricate work of acquainting his people with the heritage of Sindh in new perspective.

Imam of Historians

The efforts of the Maulvi Sahib ultimately met with success and many a renowned Sindhi historians took inspiration from Mulana's works.

Gul Hayat Institute

Soon, renowned Sindhi scholars, like Pir Hisamuddin Rashdi and Pir Ali Muhammad Rashdi, inspired by Maulana Wafai's writings, took upon themselves to write many books on the history of Sindh and, to a considerable extent, repaired the damage that the years of neglect and hypocrisy had caused. It need not, therefore be emphasized that the revival of Sindh's history, was mainly due to the tireless efforts of Maulana Wafai. Eminent contemporary

the Mussalmans of his province. And in this he was to wage a war. The pen was to be his weapon. He gave a new trend to thinking among the Sindhi Muslims. His simple but bold, forthright but appealing writings revolutionized the intellectual sphere. His message soon started bearing results. The Sindhi Muslims youth had caught the signal of the message latter years were to see an upheaval in all the areas of activities of the Muslim. The message gave them the realization of the potentials they had and the great force they could forge themselves into.

The man is no more with us today. With his deeds and works he has, however, interwoven himself into the pages of sindh's history. And though there is no monument to cherish his memory, he, in the words of Thomas Carlyle, with which this article begins, has carved out his biography in the annals of Sindh history.

He certainly did live vain. That great man was Moulana Din Muahmmad Wafai.

Early Life

He was born in the village of Nabiabad (Taluka Garhi Yasin, Shikarpur District) on the 27 th of Ramzan, 1311 A.H. By the time he was 12, Maulvi Sahib had thoroughly acquired a good knowledge of Persian. In the following years he took the Course in Arabic from various madressahs in the villages around his home village.

By the time he was 18, he had completed his education and was fully equipped to embark on his mission, soon after he joined a school as a teacher. In 1919, the Khilafat movement began to gain momentum. Maulvi Sahib felt, that his loyalty to the cause of Muslims demanded participation in the movement and that he could not any more remain aloof, so he left his peaceful job and joined the movement for the cause, which was dear to his people. This was the start in the service of the people of Sindh, the career that made the name Wafai, one of the most respected and loved in the entire province.

In 1918, Maulvi Sahib established a Sindhi language journal

Gul Hayat Institute

The Great Sindhi Scholar Who Did Not Live In Vain

By A.H. Haquani

> "No great man lives in vain. The history of the world is but the biography of great men"

The history of Sindh is interspersed with many a page of glorious periods. And these periods have, in fact, come to by synonymous with personalities, whose works and deeds gave monumental image to them to live with; and be cherished through the passage of time. The beginning of the present century saw the Muslims of Sindh in the grip of grueling moments. The feudal overlords, under the patronage of colonial "sahebs", had virtually paralysed the masses under their tyrannical rule. Illiteracy amongst the Muslims was rampant. The few, who could manage through school and college education, hardly matched the "bania" influence in the services. Trade, commerce and industry were practically restricted areas for them.

Such were the harrowing conditions for the Muslims, prevailing in the province at the turn of the century and at this juncture, a young man infused with the feeling of the spirit of the great Islamic heritage, endowed with a vision that seemed to foresee the coming events, and inspired by the clarion calls of Jamaluddin Afghani and the great Ali Brothers, came out from the recluse of his abode in a far-off unknown village, with the burning desire to serve

Gul Hayat Institute

destined to spend his life in the service of the people of Sindh. That made Maulana Wafai the most respected and loveable personality of the entire province. In 1920, Sindhi journal Al-waheed was brought out under the editorship of Kazi Abdul Rehman and Maulana was asked to join the editorial board of the newspaper. With this began the long carrier of Maulana as a journalist. His writings were declared pieces of marvelous writing in the Sindhi literature, as Maulana had his own style of writing with clear expression and masterly narration, which people used to read. Another field in which Maulana achieved landmark was his research in history of Sindh. The Maulana painstakingly recounted the glorious past of the province and enlightened people through his writings. Maulana inspired the people with the heritage of Sindh in its true perspective.

The efforts of Maulana Wafai did not go in vain and soon he emerged as a distinguished writer, research scholar of Sindh's history and literature. It needs no mention that the revival of history of Sindh was mainly due to the tireless efforts of Maulana Din Muhammad Wafai. Eminent contemporaries for the service he rendered the titles such as "Imam of Sindh's History", "Living Dictionary and encyclopedia of Sindh", were given to Maulana by many scholars and historians.

In 1943, Maulana Wafai resigned from Al-Waheed, but continued publication of his monthly journal "Tauheed" in which Maulana Sahib bitterly criticized the depraved and unscientific traditions and customs of the Muslims of Sindh and reformed their religious, social and political thinking, Maulana Wafai died on April 10, 1950. In him Sindh lost a great veteran whose services will always be remembered. His whole life was devoted to the cause of the people trying to uplift their social, educational and moral conditions. Maulana left 50 books which he wrote mostly on the history and relation.

(Daily News, April 29, 1975)

Gul Hayat Institute

Sindhs Great Writer
(Maulana Din Muhammad Wafai)

By Jaffer Bilgrami

Sindh, with its glorious past, has produced great personalities, whose work and deeds would be cherished for long time to come.

The advent of the current century saw the Muslims of the subcontinent in one of the most grueling moments of their history engaged in waging war against illiteracy on the one hand and overthrowing the yoke of the British tyrannical rule on the other. The Muslims living in sindh were no exception to those harrowing conditions and their struggles launched in various fields are of great importance. Among many personalities, who made their debut in various fields at that crucial juncture of the history, one was Maulana Din Muhammad Wafai, whose name is synonymous with the struggle of sindh in the freedom movement. Maulana's contribution in the literature and journalism of Sindh is unparallel and he was the first Sindhi scholar who initiated research in the history of Sindh and made his mark in this field.

He was born in the village of Nabiabad (Taluka Garhi Yasin of Shikarpur District) on 27th Ramzan-ul-Mubarak, 1311 A.H. At the very young age of 12, Maulana had thoroughly acquired the knowledge of Persian and later he studied Arabic at various madrassahs and after completion of education, he soon started his teaching career.

In 1919, when Khialfat' Movement began, Maulana left the job and joined the movement, for the cause which was always dear to him and his people. This was beginning of a path of a man

Gul Hayat Institute

Wafai's book, information which enable him to admire the subtle blending of mystical ideas, and of simple folklore even more.

We do hope that the book will find the interest which it deserves, and we are sure that it will help to a better understanding of the master piece of Sindhi literature.

BONN (West Germany)
7th August, 1961

Prof. Dr. Annemarie Schimmel

Gul Hayat Institute

FOREWORD

Every reader of the Shah-jo-Risalo is confronted with the problem in how far Shah Latif has alluded to contemporary customs, and to objects and situations peculiar to Sindh and to the social life in his time. In the history of literature and mysticism, scholars have often forgotten that mystics and poets do not live in a vacuum, but that they are bound to their environment and have to use symbols and rumuz, which can be understood by their countrymen and contemporaries, though these words bear, for the mystic, a deeper spiritual significance. Large picture of the social and political conditions of Sindh in the 17th and 18th centuries, so that the European reader may get a right impression of Shah Latif's environments and the background of his outward life.

In the present booklet, Shah Jo Mutalao, the well known author Din Muhammad Wafai (Died 1950), has tried to show the peculiarities of Shah's poetical language and to trace from his poetry, a picture of the daily life Sindh in the Kalhora period. We learn, through his book, the different kinds of birds, the camel races and their names, the means of earning one's life etc. For the Sindhi reader who is familiar with all the aspects of rural life, the book will by very interesting, because it enables him to see many of his own experiences, reflected in Shah Latif's Poetry, and I am sure that he will look upon his own daily life with quite another view after having understood in what a wonderful manner the great Sindhi poet has transformed thing, he sees every day, into symbols of highest meanings, and the foreigner, who reads for the first time the "Risalo" will find most useful information in Din Muhammad

Gul Hayat Institute

Contents

FOREWORD
Prof. Dr. Annemarie Schimmel

Sindh's Great Writer
(Maulana Din Muhammad Wafai)
By Jaffer Bilgrami

The Great Sindhi Scholar Who Did Not Live In Vain
By A.H. Haquani

Gul Hayat Institute

Shah Jey Risali Jo Mutalao
By
Maulana Din Muhammad Wafai

First Edition: 1962
Second Edition: 1976
Third Edition: 1991
Fourth Edition: 2012

Printed by: Sindhica Academy, Karachi
Published by: Abdul Aziz Uqaili
Secretary, Cutlure Department
Government of Sindh

Can be had from
Cultre Department Book Shop
off: M.P.A Hostel,
Sir Ghulam Hussain Hidayatullah Road,
Karachi 74400

Gul Hayat Institute

SHAH JEY RISALI JO MUTALAO

By
Maulana Din Muhammad Wafai

Gul Hayat Institute

Culture Department,
Government of Sindh
2012

SHAH JEY RISALI
JO
MUTALAO

Gul Hayat Institute